

TÜRKÇENİN EKLERİ

TARİHSEL BİÇİM VE İŞLEVLERİ

5/2/2006

ÖNSÖZ

Bu tezde bugünkü Türkiye Türkçesi eklerinin tarihsel olarak hangi biçim ve işlevlerde karşımıza çıktığını göstermeye çalışıldı. Ana dilimiz birçok kişinin sandığı gibi işe yaramaz, zayıf bir dil değildir. Bunun en büyük kanıtlarından biri ek varlığı ve dizgesidir. Bunun yanında birçok dile de sözcük bağışlamıştır. “Ermenicede yaklaşık 5.000 Türkçe kökenli sözcük varken Türkçede Ermenice kökenli 16 sözcük, 400 alıntıya karşılık Yunancada 3.000 Türkçe kökenli sözcük, Macarcadan alınan 18 sözcüğe karşılık Macarcada Türkçe kökenli 2.000 sözcük, 38 Rusça alıntıya karşılık Rusçada Türkçe kökenli 2.500 sözcük vardır. Ayrıca Çince 307, Farsçada yaklaşık 3.000, Urduçada 227, Arapçada yaklaşık 2.000 (ki 4.000 Türkçe kökenli sözcüğü 1994’te yapılan bir Arap Dili Kurultay’ında dillerinden çıkararak bunlara Arapçadan karşılık türetmişlerdir), Ukraynacada 747, Fince 118, Rumencede yaklaşık 3.000, Bulgarcada yaklaşık 3.500, Sırpçada 8.742, Çekçede 248, İtalyancada 146, Arnavutçada yaklaşık 3.000, İngilizcede 470, Almandada 166 Türkçe kökenli sözcük olduğu ortaya konmuştur. Pek çok Batı dilinin kökünü oluşturan Latince de pek çok Türkçe kökenli sözcük ve ek vardır. İngilizcenin Türkçeden etkilenmesine özgü olarak birkaç çarpıcı örnek vermek gerekirse, -ebilmek yardımcı eylemi İngilizcede de “eability” olarak tümüyle özdeş anlamda kullanılmaktadır. Bunun dışında kut: good, köşk: kiosk, atak: attack gibi birkaç çarpıcı örnek vermek olanaklıdır.” (Kaynak: Tarih: Sat, 19 Mart 2005 18:33:09, Kimden: Türkbilimci, turkbilim@msn.com, Kime: İlhan GÜL ilhangul@turmail.com , Konu: Re: Yabancı sözcüklere yeni karşılıklar: kendi türetmelerim, H. CEM KANIBİR)

Tezimde Türkçe’nin Eski Türkçe (ET), Orta Türkçe (OT, Harezmi ve Kıpçak sahası), Eski Anadolu Türkçesi (EAT), ve bugünkü Türkiye Türkçesi (TT) dönemlerini esas aldım. Kimi kelimelerin hangi kitap veya eserde geçtiğini de belirttim.

Tezimi şu üç gayeye ulaşmak için yazdım:

1. Eklerin biçimlerinin geçirdiği değişimleri gösterme,
2. Eklerin işlevsel değişimlerini belirtme ve
3. Eklerin kökenine ilişkin bilgileri elden geldiğince verme.

Tezimi yazmaya başlarken temel amacım bu üç amacın birincisi olmuştur. Vereceğim bilgileri sıraya koyarken ise şu üç yolu izledim : 1. Ekin birleşik mi yalın mı

olduğunu, yani kökenini, 2. Türkçe'nin dönemleri sırasındaki yapısal ve işlevsel duruşunu belirttim. 3. Dönemlerde söz konusu ek ile türetilmiş kelimeleri 'Örnekler' başlığı altında sergiledim. Örnek seçiminde önem verdiğim husus, o dönemde yabancı kelimelere karşılık olarak türetilmiş sözcükleri yeğlemek olmuştur. Bunu özellikle yaptım ki, Türkçe'nin yeni kavramları, ekleri aracılığıyla kolayca karşılayabilen sözcükler türetme gücünü göstereyim. Bir de söz konusu ek ile türetilip de kıyıda köşede kalmış, ek-kök ayırımı dili konuşanların belleğinde körelmiş sözcükleri alıntılanmaya özen gösterdim.

Tezimi yazarken esas aldığım kitap Prof. Dr. Muharrem Ergin'in TÜRK DİL BİLGİSİ kitabı olmuştur. Yine de, bu kitapta ele alınmayan eklere de değinmeye gerek duydum.

Tezimde şiveden kastım Türkçeye en uzak iki dil dalı olan Çuvaşça ve Yakutça / Sahaca dışındaki Türk dilleridir.

Ekler sıralanırken aynı ses kümesinde olan ekler büyük ses imiyle (harf ile) yazılarak ekin değişimleri (varyant) belirtilmiştir : Örn. +Ak = +ak, +ek; -Iş / -Uş = -ış, -iş, - uş, -üş; +DAm = +dam, +dem, +tam, +tem gibi.

'+' imiyle ekin isme, '-' imiyle fiile geldiğini belirtmek istedik.

İsim fiil eki olan -mAk' ı ise yalnızca bir kısa çizgi (-) ile belirtmekle yetindim.

Eğer ek, kelimenin yapısı içerisinde apaçık gözüküyorsa ek-kök ayırımı yapmadım. Bunun yanında örnek alınan sözcükte bir ses olayı olduysa bunu yayayraç (parantez) içinde belirttim. Öte yandan kelime, aldığı ek konusunda tartışmalı ise "örn. *kö-mür" biçiminde, kendi varsayımım (hipotez) ile sözcüğün aldığı eki gösterdi isem "örn. hül+ü-*" biçiminde durumu belirttim.

Bu çalışmanın bana yararlı olduğunu düşünüyorum ve tezimi hazırlama sürecinde kaynaklara ulaşma ve öbür konularda bana yardımcı olan tez yöneticim Doç. Dr. Kâzım Köktekin' e gönül borcumu sunuyorum.

İLHAN GÜL

29 / 03 / 2005

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser, bkz. Kaynak yayınlar.
a.g.k. : Adı geçen kitap, bkz. Kaynak yayınlar.
ay. : Aynı anlamda
b.e. : benim ekim, yazarın eki.
Bilş. : Bilişim.
Bitb. : Bitkibilim, botanik
BT : Batı Türkçesi
Cez.huk : Ceza hukuku.
ÇT : Çağdaş Türkçe (TT).
Dirimb. : Dirimbilim; biyoloji.
Düşünb. : Düşünbilim felsefe.
DH. : Divân-ı Hikmet (Ahmet Yesevî)
DK. : Dede Korkut Kitabı
DLT. : Divânu Lügat-it-Türk.
EAT : Eski Anadolu Türkçesi (= ETT = EOsm.).
Emb. : Embilim (Farmakoloji).
EOsm. : Eski Osmanlıca (= EAT)
ET. : Eski Türkçe (Göktürkçe, Uygurca ve Karahanlıca'yı kapsar).
ETT : Eski Türkiye Türkçesi (=EAT)
EUyg. : Eski Uygurca.
FFYE : Fiilden fiil yapım eki
FİYE : Fiilden isim yapım eki
Hayvanb. : Hayvanbilim; zooloji
İİYE : İsimden isim yapım eki
İFYE : İsimden fiil yapım eki
İşlemb. : İşlembilim; matematik.
KB. : Kutadgu Bilig.
K.sah. : Karahanlı sahası
Kim. : Kimya
KT : Kamus-ı Türkî.
Metalb. : Metalbilim; metalürji.
Mim. : Mimarî; yapı tasarımı.
N.H. : Necmettin Hacıeminoğlu'nun ayırımı, köken tarifi.
Osm : Osmanlı Türkçesi; Osmanlıca
OT : Orta Türkçe
TS. : TDK Türkçe Sözlük
TT. : Türkiye Türkçesi
TTS. : Temel Türkçe Sözlük, Şemsettin Sâmîi Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî, Tercüman Yay., 3. cilt, İst. 1985-1986.
vö. : ve öbürleri
YED : Yunus Emre Divanı
Yörs. : Yöresel dilde.
YT. : Yeni Türkçe

X : Bir değişiği
* : Sözcükten önce bu im konmuşsa o sözcüğün varsayımsal (farazî) olduğunu, sözcükten sonra konmuşsa sözcüğün eklerine ayırımının varsayımsal olduğunu belirtir.

GİRİŞ

Türkçe'deki Eklerin Kökeni

Türkçe'deki ekler menşeye bakımından iki gruba ayrılır:

1. Başlangıçtan bu yana ek olarak gözlenen biçim birimler ki, bunlara asıl ekler de diyebiliriz.

2. Birden çok ekin birleşmesi veya bir sözcüğün ekleşmesi ile oluşunlar.

Prof. Dr. Muharrem Ergin'in tasnifi böyledir. Prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu ise TÜRKÇEDEKİ EKLERİN KÖKENİ başlıklı makalesinde şunları ifade etmektedir: "Türkçedeki eklerin meydana gelmesinde, başlıca üç yolun etkili olduğu anlaşılmaktadır. (b.e.,1. yol →) Bazı ekler başlangıçta ayrı sözcükler oldukları hâlde, kullanılış ve anlam zorunluluğu ile zamanla ek durumuna geçmektedirler. Bu düşünce eklerin bir kısmı için kolayca ispatlanabilir. "i" ünlüsüyle başlayan bazı sözcükler kökleri kullanış durumuna göre kolayca ekleşmektedir. "ile" sözcüğü, günümüzde hem ayrı sözcük olarak hem de ek olarak kullanılmaktadır.

eli ile= eliyle taş ile = taşla örneklerinde olduğu gibi

Ekeylemlerin bütün çekimleri de hem ayrı sözcük olarak hem de ek olarak kullanılmaktadır: 'gelmiş idi, gelmişti; gelir idi, gelirdi; ne ise, ne-y-se' gibi. 'için' sözcüğü bile son zamanlarda ekleşme yolu tutmuştu. Eski imlâ kılavuzu'nda 'olduguyçin, geldigiyçin' gibi örnekler verilerek 'için' sözcüğünün ek gibi yazılabileceği gösterilmişti. 'şiş-man, koca-man, az-man, sök-men, seç-men, köle-men, Türk-men' gibi sözcüklerdeki -man/-men ekinin aslında ayrı bir sözcük olduğu, sonradan ek durumunda geçtiği söylenebilir. Çünkü bu ek, getirildiği ad yada eylem soylu her sözcüğe genellikle 'adam, insan' kavramı katmaktadır.... Bunlardan başka Prof.Dr. Jean Denynin dediği gibi '-daş'eki de 'da' kalma durumu ekiyle 'eş' sözcüğünden kurulmuş olabilir. 'arkadaş = arka-da+eş, kardaş = kar-da+eş yoldaş = yol-da+eş' gibi (b.e. 2.yol →) ikinci bir yol olarak, bazı eklerin iki ekin birleşmesiyle doğduğu söylenebilir. 'kumsal' ve 'yoksul' sözcüklerindeki '-sal' ve '-sul' ekleri, '-sı' ve '-ıl, -al' eklerinin birleşmesiyle oluşmuş görünmektedir. 'kumsal' sözcüğü, 'kum+su', 'kum gibi' anlamından, '-al' ekiyle genişletilmiş ve kök anlamdan mensubiyet yüklenerek, köke bağlı sıfat gibi kullanılmış, sonradan da adlaşmıştır... Anadolu ağızlarında kullanılan 'varsıl' sözcüğü de aynı kuruluşadır. Bu yol '-cıl / çıl' eki içinde düşünülür: 'adamcıl = adam-cı-l = adamdan ürken, adama saldıran hayvan, ters yorumla adama düşkün, adama sokulan, yaklaşan hayvan' (bkz. Kamus-ı Türkî, İstanbul 1317) 'insan-cı-l = insana alışkın, insana düşkün'; 'balık-çı-l = balıkla beslenen, balık tutan bir kuş'; al-ım-cı-l = satın almak isteyen, müşteri' (bkz. Bakımından, '-cı' eki etkili olmuş ve bu ekin verdiği kavram '-l' ekiyle kalma durumu ekiyle, '-ın' araç durumu ekinin birleşmesiyle oluştuğu ilerisürülebilir. Çünkü eski kaynaklarda '-ta' kalma durumu eki, aynı zamanda çıkma durumu eki görevini de yapmaktaydı. Sonradan '-tın/-dın' çıkma durumu eki belirmiştir. Ekin aslında 'ın' eki gibi dar ünlüyle kurulmuş olması ve her iki ekin verdikleri kavramların birbirine

yakın bulunması böyle bir düşünceye yol açmaktadır. Ayrıca ‘-ın’ araç durumu eki Anadolu ağızlarında ‘artık-ın’ gibi sözcükler meydana getirmektedir. Daha sonra da ‘ütin/-dın’ çıkma durumu eki ‘t’ sesinin dar ünlüleri açma ve genişletme etkisiyle ‘dış/taş’ sözcüklerinde olduğu gibi, (-tan/-dan’ biçimine dönüşmüştür.

(b.e., 3. yol →) bazı eklerin durumu da inceleyicilerinin dikkatini, üçüncü bir yola, belli diller arasında ortak bir kaynağa çekmektedir. Bu türeklerin başında ‘-al / -ıl’ eki gelmektedir.

“-al” eki, başka ekler ve sözcüklerle birlikte, aynı anlam, aynı görev ve biçimde Lâtince geçmektedir. Lâtince ile Türkçe arasında, zaman ve bölge bakımından, böyle bir karşılaştırma olanaksız görülürse de, uzun yüzyıllar bir sözcük kökü veya ek yaratılamaması, sözcük köklerinin ve bazı eklerin tarihin, insanın yaratılması kadar eski olduğu daima dikkate alınmalı, tarihsel dönemlerde ses, biçim ve görev değişikliğine uğrayarak dilden dile geçmiş, tanınmaz duruma gelmiş sözcük ve eklerin varlığı unutulmamalıdır. Böyle görüşlerin ışığı altında Milâttan önce 40. yüzyıldaki Sümerce ile Macarca bile karşılaştırılmaktadır.... Her dilde olduğu gibi, Türkçe de tarihsel dönemlerde yabancı sözcükler ve ekler alınmıştır. Yabancı dillerin Türkçeye ağır baskı yaptığı dönemlerde yabancı sözcükler kök ve ekleriyle, hatta gramer kurallarıyla birlikte alındığı gibi, Türkçe sözcükler de yabancı kurallara göre kurulan tamamlamalarda kullanılmış özellikle Türkçe köklere yabancı ekler getirilmiştir... Türkçe sözcük köklerine Farsçanın ekleri de getirilmiştir. Görülüyor ki sözcükler gibi ekler de diller arasında alınıp verilmekte, anlam ve görevi her dilde az çok aynı kalmaktadır. Bu bakımdan tarihsel dönemlerde olduğu gibi, tarihten önceki dönemlerde de eklerin sözcükler gibi dilden dile geçtiği bilimsel görüşlere aykırı düşmediği gibi, bu durum, dillerin karanlık dönemlerini aydınlatmada öncü de olmaktadır.... Dillerin, yüzyıllar boyunca kolay kolay kök veya ek yaratmadıkları bilindiğine göre, pek çok dilin kök ve ek bakımından ortak bir kaynaktan yada birbirlerinden yararlandıkları daima söz konusudur....”

Sonuç olarak, Türkçe’deki eklerin kökünü şu beş kaynağa bağlayabiliriz:

Başlangıçtan bu yana ek olarak gözlenen biçim birimler: yap-ı kelimesindeki -ı, -i, -u, -ü, eki gibi.

Birden çok ekin birleşmesi ile oluşmuş ekler: sabah+leyin, kötü+mser, yavru+cak, düz-el-, kes-tir-, ver-ici < bér-güçü kelimesindeki +le-y-in, +m+se-r, +ça+ok, +el-l-, -it-ür-, -, + ci < gü+çi ekleri gibi.

Bir sözcük ile ekin kaynaşmasıyla ortaya çıkan ekler: arka+daş, kar+da-ş (kur “Eski Türk. Kuşak. Sıra”, kursak < kur-ug-sak. Kuşak < kur-şak sözcükleri de “kur” köküyle ilgili görünmektedir.) kelimesindeki +da- eki ile eş sözcüğünün kaynaşımı gibi.

Bir sözcüğün ekleşmesi ile ortaya çıkanlar: eli-yile, göz+le; olduğu+yçi, geldiği +yçin, (baş+ad- “ET. baş ol-; önderlik et-”, kül+er- “kül rengine dönmek”, kara-r- kelimesindeki +ad- eki aslında “başkalaşmak, değiş-, ayrıl-” anlamına gelen “ad-” fiili, er- ve -r- ekleri ise “olmak” anlamına gelen “er-” fiilinin ta kendisidir.) kelimesindeki ile ve için sözcükleri gibi.

Yabancı dillerden giren ekler: enerji+k, manev+î, ser-nâme “başlık”, gül+istan kelimesindeki +(i)k, +î, +nâme ve +istan ekleri gibi.

Türkçe’nin Türetme (Yapım, üretim) Eki* Varlığı

Kelime kökleri sayılıdır. Fakat dilimizin daha Eski Türkçe döneminde varsıl bir türetme eki dağarcığına iye olduğu ve pek çok türev yoluyla sözcük aileleri oluşturmuş bulunduğu görülür. Tahsin Banguoğlu'nun dediği gibi “Türkçe üretim yoluyla erkenden oldukça zengin bir arı dil kelime dağarcığı edinmiştir.”**

Eklerdeki Değişiklikler

Ekler, dilde işlekliliği sağlayan öğeler olarak sık sık kullanılmalarından dolayı dilin tarihsel akışı içinde büyük değişimler gösterir. Bu değişimler iki kısma ayrılır:

1. Eklerin yapısında gerçekleşen değişimler: Bu değişimler genelde ses uyumlarının gelişmesi ile gerçekleşir. Ek seslerinde görülen değişimlerin kimileri örneksime (analoji), yani başka biçimlere benzetme sonucu ortaya çıkar. Bir de nedeni anlanamayan ses değişimleri vardır.

2. Bir ekin bırakılıp yerine yeni bir ekin getirilmesi: Bu olgu dilin çeşitli evrelerinde çok görülen bir olgudur. Kullanımdan düşen bir ekin yerine kimi zaman, kullanılan ve işlevi kullanımdan düşen ekine yakın olan bir ek getirilir.

Ekler kimi ses ve işlev değişimlerine uğradıkları gibi, kullanılış alanları açısından daha bölgeden bölgeye şiveden şiveye ya da zamandan zamana değişen ayrılıklar gösterir.

Ekler canlılık, işlev ve yaratıcılıklarını koruma derecelerine göre şöyle sıralayabiliriz.

1. Dilimizde iz bırakmamış ekler:

+sire- → élsire- “devletsiz kal-”, -igme → keligme “gelen” vb.

2. Türevler bırakmış cansız ekler:

+e- → diler, yaşa-, tik- → gecik-, gözüük- vb.

3. Canlı ve az verimli ekler:

-it → geçit, umut, +sI/+sU → çocuksu, morsu, +sA- → susa- vb.

4. Canlı ve çok verimli ekler:

+II / +IU → salkımağaçlı “akasyalı”, tüylü top “badminton”, → ordu güdüm “strateji”, açık oturum “panel”, +IA- → güdüle- “motive et-”, dizeçle- “dosyala-” tasarla- “dizayn et-”,

-GI / -GU → dirim kur-gu “biyonik”, seçki “antoloji; güldeste”, düzgü “norm”, yönetki “politika; siyaset” vb.

Eklerin Ünlü Uyumuna Göre Biçimlenişi

Türkçe eklerin ünlü uyumuna tam anlamıyla bağlı olduğu dönem bugünkü TT’dir. Osmanlıca’nın ilk devirleriyle EAT ve ET dönemlerinde eklerde bugün gördüğümüz biçimde bir ünlü uyumu yoktu. Eklerin ünlü uyumuna uyması (bütün ekler hep aynı zamanda olmamıştır) eklerin yapısı ile ilgili bir çizgi izlemiştir.

Kök dışında kalan ve kökten sonra gelen öğeler içinde ünlü uyumuna en önce yardımcı sesler bağlanmışlardır, daha ET döneminde iken. Bununla birlikte uyum dışında kaldığı devreler de yok değildir. Söz gelimi EAT’de kimi yardımcı seslerin bu uyuma bağlı olmadıkları görülür. Yardımcı seslerden sonra ikinci olarak, eklerin bünyesine

* Sayın Tahsin Banguoğlu yapım eki ne “üretim eki” demektedir. Biz de şahsî görüşümüz olarak ve ayrıca yapım ekleri ile yapılmış kelimelere “türev” denmiş olmasına dayanarak yapım eki’ni “türetme eki” olarak adlandırmayı uygun buluyoruz.

** Tahsin Banguoğlu, TÜRKÇENİN GRAMERİ, TDK Yay. 6. Baskı, 149. s. Ank. 2000

dahil ünlüler uyuma bağlı tutulmuşlardır. Ama bu tür eklerde durum hep aynı olmamış, kimi ekler daha ET dönemindeyken uyuma bağlanmasına karşın kimileri çok sonradan böyle bir gelişme göstermiştir. Bunlar arasında aynen yardımcı seslerde olduğu gibi ET uyuma bağlı iken sonradan uyum dışında kalan ekler de vardır. Üçüncü olarak ise, tek başına ek olan ünlüler ünlü uyumuna en geç bağlanan öğedir. Bu yapıdaki ekler yalnızca Osmanlıcanın sonlarında uyuma bağlanarak bugün gördüğümüz biçimlerine girmiştir.

Türkçe'nin Ekler Dizgesindeki Düzenlilik

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe'nin ekler dizgesi çok düzenlidir. Gerek sözcük köklerinden gövdeler yapmak için, gerekse sözcük kök ve gövdelerini türlü dillik (gramer) işlevleri için ayrı ayrı ulamlara (kategori) sokmak üzere her zaman kök ve sözcüklerin sonuna getirilen ekler herhangi bir karşılığa meydan vermeyecek biçimde belirli bir sıraya göre dizilirler. Bu düzenli sıra, geniş bir ekler dizgesine iye olan Türkçe'nin ek yapısına büyük bir yalınlık, açıklık ve kolaylık kazandırır.

İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

+A:

Bu türetme eki E.T.'deki +gA ekinden aynı işlevle gelmiştir. Dil devriminden sonra, eklendiği sözcüğe “ilgili olma, dayanma” anlatımı katan terim niteliğinde kimi sözcükler türetmiştir: erke “enerji”, göze “Dirimb. Hücre”, komuta “kumanda”, türe “adalet”, tüze “hukuk” gibi.

Örnekler: içge “ET. İç taraf”, birge “OT. Beraber, bir hizada”, tura “Kale. Yörs. Duvarların üzerine tahta veya buna benzer şeylerden yapılan örtü. DLT. Siper. (tur aynı biçimde Arapçaya, tar biçiminde Farsçaya geçmiştir.)”, başka, ucuza al-, boşuna, aksine, göze “hık. Su kaynağı”, ilke “prensip”, ilke söz “motto”, töre, yalaza “yalaz, alev”, sava “müjdeli haber”, cüre “Azeri T. Tür, çeşit, şekil”.

+Aç :

ET' den beri +Aç ve +ç biçimlerindedir.

Örnekler: ekeç (ET), beg+eç (ET, K. sah.), ög+üç+üm “ET.Anneciğim”, yalınaç (OT), yalañaç (OT), boz+aç “EAT.Boza çalan”, kul+aç, topaç, bakraç, küp+eç “küçük küp”, kır+aç, yeleş “Havadar, yeleyen. Dağların tepelerin her zaman rüzgâr tutan yüksek yerleri.”, anaç, babaç, ara+ç “vasıta”, ataç, ıg+aç > ağaç, kayaç, alnaç “Ön, yüz, karşı. Alın.”, güneç “çok güneş alan yer”, kak+aç “kurtulmuş gül, balık ya da et”, düz+eç “bir yüzeyin yataylığını anlamaya yarayan âlet”, arga+ç “dokuma tezgahlarında enine atılan arkadaki iplik; atkı” vb.

+AdAk :

Bu ek ses yansımali köklere +dA İFYE ve -k fiilden önad türetme ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir birleşik ektir.

Yansılamanın kökü, çoğu zaman çift ünsüzle biter. Vurgu kök üzerinde kaldığından tek ünsüzle biten yansılamalarda bu ünsüz çoğu zaman ikizleşir.

Örnekler: yalabıdak “DK. Birdenbire, şimşek çakar gibi”, gümbedek, tıngadak, hoppadak, cuppadak, patadak.

+AğI :

İFYE +A- ile FİYE -gI ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir. Gerek fiil tabanından -gi ile gerekse isim tabanından +egi ile yapılmış olsun bu örneklerde damak sesi iki ünlü arasında sızmalı olmuştur.

Damak sesinin erimesiyle kimi sözcüklerde -Ay görünüşünü almıştır:

küdegü (ET) > güyegü (EAT) > güyeği > güyey / güvey, kuzağı > kuzay > kuzey gibi. ET ve OT'de +AgU biçimindedir.

Örnekler: bukagu"OT. Bukağı, köstek", bozagu (ET) > buzağı, dumağı "nezle, ingin", yapağı, kılağı, kaşağı, öneği "İnat. İnat kimse.", kırağı, iteği "un elerken dökülmemesi için yere serilen örtü" vb.

+Ak:

ET'de +GAk biçimindeydi. Bu dönemden sonra damak sesi düşmüştür.

Örnekler: tozgak "ET. Çiçek tozu", yulak "ET. Küçük çay, derecik", boynak "DLT. Dağ boynu", erengak "ET. Parmak", tamgak (ET) > damak, yangak (EAT) > yanak, bögrek (EAT) başak, benek, kısarak, köşek, çingirak, mal+ak "manda yavrusu", solak, şişek, topak, yolak "Yörs. Patika", çanak, oğlak, koy+ak "vadi", bardak, kozak, orta+k, özek "merkez", od+ak "(od "ateş") mihrak", genzek "Yörs. Himhim", sağrak, sak+ak "şakakların hizasındaki çene altları", göv+ek "hlk. Cevizin yeşil kabuğu".

+AlAk:

Bu ek İİYE olan +Al ve +Ak eklerinin kaynaşmasıyla oluşmuştur sanırız.

Örnekler: topalak, civelek, kapak < kalabak, bögelek kozalak, tombalak, dangalak, mozalak, domalak, öşelek, kobalak, kızakak, yepelek (<*yip "esk.ip" +elek)" nârin; zarif", çiyelek "Azeri T. çilek", savalak (*sav+alalak) "Edirne ağzı. toprağa yapışık büyüyen yayvan ot."

+An:

Eskiden beri +an, +en biçimindedir.

ET'de çokluk eki olduğu söylenir ki, bizce bu ek "topluluk eki türetme işlevinde kullanılmıştır" demek daha doğrudur. Belirtmek gerekir ki, ek , ET'de de sonraki dönemlerde olduğu gibi daha çok "bağlılık ve güçlendirme" anlatımında kullanılmıştır.

+Ak ekiyle bir işleyiş koşulluğunun varlığı da şu örneklerden anlaşılabilir: Oğlan "kişi yavrusu" , oğlak "keçi yavrusu"

Köşek "tavşan yavrusu" , köşek "deve yavrusu" gibi

ET'de bir +gen biçiminde var olabileceğini temürgen > temren örneğine dayanarak söyleyebiliriz. Ayrıca Prof. Dr. N. Hacıeminoğlu, örneğin er+e-n (*er+e-"erleş-yiğitleş-" olmak üzere bir birleşik ek olabileceğini düşünmektedir. (a.g.k. 14. s.)

Örnekler: kopan "ET. hep", eren "ET. er, yiğit", oğlan "ET. küçük çocuk" > oğlan "erkek evlat", örten "ET. Alev. Alevler (ört 'alev')", yeti+gen "ET. ülker; süreyya", tümen, kolan, sapan, köken, tören "merasim", köpen, kızan (EAT), kız kızan (TT), çavan "Yörs. inek, manda vb. hayvanların dişilik organı (çav "Yörs. at, eşek gibi büyük hayvanların erkeklik organı)", bayan "Leydi, Miss, Mrs" (Not: Bu son iki sözcük bu ekin cinslik eki işlevine de kaydığının bir göstergesidir.), çiten "hlk. saman taşımak için

arabalara konan ince dallardan örülmüş büyük sepet veya çit.”, belen “hlk. dağ üzerindeki yüksek geçit; dik dağ yolu”.

+Ar, +şAr:

Bu ek aslında yalnızca +ar, +er biçimdeydi. +şar, +şer hece bölünmesi, (be-şer biçiminde olan beş+er’in etkisi) ile ortaya çıkmıştır.

Bu ek Eski Türkçe’de +ar, +er, +rar, +rer idi: Bir+eri, iki+rer örneklerinde olduğu gibi. Burada da +rar, +rer’ in bi-rer’ den hece bölünmesiyle ortaya çıktığı görülüyor. Bu +rar, +rer sonradan +er, +şar, +şer biçiminde kullanıla gelmiştir. Ünsüzle biten köklere +ar, +er ünlüyle biten köklere de +şar, +şer biçimi eklenir. Fakat bir ayrallık (istisna) olarak yarımşar sözcüğüne +şar biçimi eklenmiştir.

+ArI isimleri:

Eski Türkçede adın yönlem (direktif), kimeri durumunu türeten birleşik +gA+rU çekim eki Eski Osmanlıca da henüz az çok canlı görünür.

Bugünkü Türkçe’de yalnızca belirteç olan birkaç sözcükte kalmıştır: içeri, dışarı, ileri, yukarı.

Ek OT’ de kimi eserlerde ünlü uyumuna uyarken, kimi eserlerde uymamıştır: il+geri x il +gerü gibi. Bu durum ünsüz uyumunda da söz konusudur: dış+karu x taş +garu = dışarı gibi.

Bu ek ET’ de +garu, +gerü biçimindeydi. Batı Türkçesi’ne geçerken g’ nin düşmesi ile +aru, +erü biçimine girmiştir. Ek, EAT’ de yuvarlak ünlülü olarak hep +aru, +erü biçiminde idi.

Örnekler: iç+erü (EAT), ilerü (EAT), ard+garı (OT.Kıpçak sah.), yağı+garu “ET. düşmana karşı”, dikerü “EAT. dikine”.

+At:

Yakın zamanlarda ortaya çıkmış bir ektir.

Küçültme anlatımında - +Ak eki ile aynı işlevde isim türetir.

Özet sözcüğünde bu ek vardır. Bu sözcükteki ekin Fransızca +ette’den aparıldığı iddia edile gelmiştir. Bence bu karışıklık işlev benzerliği dolayısıyladır. Hadi özet yanlış türetildi diyelim, peki Anadolu ağızlarındaki gölet “gölcük” sözcüğü de mi +ette ekiyle türetilmiştir? Ya ET’deki yulat?

Örnekler: yul+at “ET. Küçük çay. Akarsu yolu (yul “çay”).”, gölet, den+et+le-, göz+et+le-.

+Ay:

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın dediği gibi “+Ay eki yön gösteren kuzey ve güney kelimelerinde görülen bir ektir. Söz konusu kelimeler Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de var olduğu için +Ay ekini eski bir ek olarak kabullenmek gerekir. Yalnız bu lehçelerde bizim halk ağızlarında olduğu gibi güney “güneşi gören taraf”, kuzey “güneş görmeyen taraf” anlamındadır” (a.g.e., 35.s.).

Bu ekin yukarıda örneklerini verdiğimiz +AgI ekinin değişimiyle oluştuğunu söyleyebiliriz: gün+egi > güney, kuz+ağı > kuzay > kuzey gibi

ET ve OT’ de +AgU biçimindedir.

Örnekler: birey “fert”, düzey “seviye”, uzay adamı “kozmonot”, yüzey “satih”,

dikey, güzey, eşey “cins”, orta+y, ad+ay, yöney “Fiz. vektör”, yanay “Mim. Profil”,
Yap-ay “sun’î”, dir-ey “fauna”, bit-ey “flora; bitki varlığı”, düş-ey “şakulî”,
sözcükleri tanınmış yanlıştır.

+Az:

Batı Türkçesi’nde az sözcüğünden gelmiş bir +Az küçültme ekinin varlığı
aşağıdaki örneklerle anlaşılmaktadır.

+CAğız ekinin eski biçimi olan +cUğAz ekindeki +Az pekiştirme ekidir. Ayrıca
bugün kullanılan köpüz “durgun, kirli suda yüzeyi kaplayan katman” sözcüğündeki +üz
yapısının da bu ekle ilgisi gözüküyor.

Örnekler: ayaz, yalaz “alev”, çöpez “çör çöp”, göğez / güvez “dağlarda yetişen
ekşimtırak minik meyve”, genez “EAT. kolay”, kepez “kimi kuşların başındaki sorguç”,
üvez “sivrisinek gibi küçük bir böcek”, gögez (EAT).

+CA:

Bu ek ET’ de yalnızca +ça, +çe biçiminde idi.

Batı Türkçesi’nde de başlangıçta bu biçimdeydi. Faka EAT ile birlikte +ca, +ce
biçimleri de oluşmuştur. Bugün c’ li ve ç’ li biçimleri ünsüz uyumuna bağlı olarak yan
yana kullanılmaktadır.

Kimi çekim ekleri vurguyu kendilerinden önceki heceye atar. +CA eki de
bunlardandır. +CA eki bu özelliğini türetme eki iken de korur. Ekin türetme eklerinde
görülme bu “vurguyu üzerinden atma” özelliği bu ekin türetme eki işlevinin çekim eki
işlevinden çıktığını göstermekte. Kara+ca, ala+ca gibi kalıplaşmış örneklerde ise bu iz
silinmiş ve vurgu ekin üzerine yerleşmiştir.

Örnekler: Uygurça (ET), yağmurca “ET. yağmur gibi (sık)”, yağmurca “dağ
keçisi”, ança “ET. Onun gibi. Biraz. O kadar.”, azrakça “ET. çok az”, antaça “ET. Tam o
esnada. Tam orada”, azuça “ET. veyahut”, barça “OT. tüm, hep”, neçe “OT. nasıl”,
kızaguca “EAT. kızak gibi”, ayça “hilâl; yeniay”, açıkça “sarahaten”, akça x akçe (

+CAğız:

+CAk ekini yine bir pekiştirme eki olan +Az > +Iz ekiyle uzatılmasından oluşmuş
bir birleşik ektir.

Bu ek +CAk ile +cİğAz / + cUğAz’ dan son zamanda ortaya çıkmış
görünmektedir. Benzerleri gibi genellikle hep c’ li söylenir.

+CAk (çA+ok > + CAk):

+CA ekinin +ok pekiştirme ekiyle kaynaşmasından oluşmuştur.

Bu ekin işlekliliği giderek azalmaktadır. Türetme eki olarak işlekliliğinin gittikçe
azalmasına karşılık ekin çekim işlevi, güçlenmiştir denebilir. Ek çekim işlevi ile +CA eki
gibi görev görmek eğilimleri göstermiştir. Bunu Batı Türkçesi’nin başından beri
görmekteyiz. Fakat Osmanlı sahasında ekin bu biçimde açık ve geniş bir eğilimi
olmamakla birlikte kimi azrak (nadir) örneklerde çekim işlevi ile karşılaşmaktayız.
“Olarak” ve “birlikte” anlamlarıyla, +CA’ nın yerine kimi örneklerde +cak, +cek’in
kullanıldığını görmekteyiz: çabucak (< çabuk + çak), evcek, ailecek gibi.

Bu ekin c’li biçimleri sonradan ortaya çıkmıştır. ET’ de ç’ li olup +çak, +çek
biçimindeydi. Batı Türkçesi’nin başlarında da yalnızca bu biçim vardı. EAT ile birlikte

ise c' li biçimler ortaya çıkmıştır.

Bugün öbür küçültme ekleri gibi bu ek de ünsüz uyumunun dışında kalarak yalnızca c' li biçimleri kullanılmaktadır.

Bu ek oyuncak, sözcüğünde ise küçültme ekliğinden soyut bir yapım eki durumuna geçmiştir.

Örnekler: *bı+çak > bıçak “ET. çakı” (bı “bıçak”), koluçak > kolçak, yumurcak (< yumrucak), yavrucak, sevdi+ceğim, sapçak (OT.Kıpçak T.), içlek (OT.Kıpçak T.), böğcek x böğcük > böcek x böcük, ısıcak > sıcak, sağlıcaklı, ocak < od+cak “ateş”, yalınca “EAT. çıplak”, yeynicek (EAT), arıcak “hık. temiz, durulmuş”, gözcek “pencere”, boyuncak “gerdanlık”, demircek “Yörs. demir parmaklık”, örümcek, bürümcek “koza biçiminde yumaklanmış iplik”.

+CI / +CU:

Ekin ET' de yalnızca +çı, +çi biçimleri vardı. (Bilindiği gibi c sesi Türkçe'de ç sesinden türemiş yeni bir sestir. Bu yüzden bu c' li olan ekler eskiden ç' lidir) ET' de bunun yanı sıra bu ekin yuvarlak ünlülü biçimleri de yoktu. (Yine bilindiği gibi düzlük-yuvarlaklık uyumu ile ünsüz uyumu ancak yeni zamanlarda genelleşmiş, Türkçe'ye son dönemlerde egemen olmuştur) EAT' de de başlangıçta +çı, +çi biçiminde idi. Eski yazımda (imlâ) ç' lerin çok kez c ile yazılması biçimindeki karışıklık ekin c' li biçimlerinin kesin olarak ne zaman ortaya çıktığını anlamağa olanak vermemektedir. Fakat sanırız EAT' de uzun süre ekin yalnızca ç' li olan biçimleri kullanılmış, hatta belki de Osmanlıca'ya bu biçimlerle geçmiş ve c' li biçimler ancak Osmanlıca'nın başlarında ortaya çıkmıştır. Aslında ç' li olan eklerin Osmanlıca'nın son dönemlerinde ve TT'de c' li biçimlerini taşıyan örneklerin EAT' de ve Osmanlıca'nın ilk zamanlarında ç ile de yazılması bunu göstermektedir.

Hatta kimi örneklerde ç ile yazılış Osmanlıca'da son zamanlara dek sürmüştür. (Eski yazıda başlangıçtan beri ç'ler c ile de yazılmış; fakat c' ler hiçbir zaman ç ile yazılmamıştır. Bu nedenle, c ile yazılmış bir sözcüğün c' li olma olasılığı daima var; fakat ç ile yazılmış bir sözcüğün c' li olma olasılığı yoktur. Buna göre EAT ile Osmanlıca'nın ilk dönemlerinde de, sonradan c' li olan biçimlerin bazen ç ile yazılması Batı Türkçesi' nin ilk dönemlerinde bu biçimlerin yalnızca ç' li olduğunu gösterir. Bu çeşit eklerin c' li biçimleri anlaşılan, ancak EAT'ın sonlarında ortaya çıkmış, böylece birleştikleri seslere bağlı olarak c' li ve ç' li biçimler Batı Türkçesi' nin ilk dönemlerinden sonra yan yana kullanıla gelmiştir. c' li biçimler ortaya çıktıktan sonra artık ç' lerin c ile yazılması özellikle eklerde genelleşmiş ve ç' li, c' li tüm biçimler c ile yazılmıştır.)

Ekin ET' de, EAT' de ve Osmanlıca'nın ilk dönemlerinde yalnızca düz ünlülü biçimleri vardı.

Örnekler: emçi (emçin / emjü) “ET. tabip”, borçı “KB. şaraba düşkün”, evçi “OT. (evci) hanım”, içreki orunçı “ET. saray memuru, teşrifatçı (içreki orun: harem)”, ilç (ET) > elçi “sefir”, körümçi “ET. falcı”, otaçı “ET. tabip”, ölüççi “ET. kâtil”, öteğçi “ET. borçlu”, udçı, (ota-g+çı*>) otaçı “ET. tabip”, yultuzçı “ET. müneccim”, ötmekçi (OT), içgüci (EAT), bözçi “ET. K.sah. dokumacı”, yolçı (OT. Harezmi T.), kamu denetçi+si “ombudsman”, içyüzcü “batını”, ulusalcı “nasyonalist”, maddeci “materyalist”, peteteci “evde oturup pijamasıyla terliğini giyip televizyon seyreden erkek; PTT'ye çalışan”, eğnerçi “hık. ekin ekilirken başı çeken kişi”, akıncı “sp. forvet”, bezekçi “dekoratör”, güzelduyucu “estet”, fırsatçı “oportünist”, kaşıkçı kuşu “pelikan”, emekçi “proleter”,

köktenci “radikal”, kil işçi “seramikçi”, sağaltımcı “terapist”, küt inmece “smaçör”, seslikçi “vokalist”, sürdürümcü “abonman”, izlenimci “empresyonist”, altçı “16. yy. kumaya karşıt olarak bir erkeğin ilk karısı”, partalçı “Edirne ağzı. eski eşyaları alıp yerine yeni ve küçük eşyalar veren gezgin satıcı.”

+CIğAz / +CUğAz:

+CAğİz ekiyle aynı işlevdedir. Yazı diline oranla ağızlarda daha çok bu biçim kullanılır.

Ekin +cuk, +cük’ ten çıktığı anlaşılmaktadır. OT’ nin Kıpçak sahasında +çukaz, +çügez biçimindedir.

EAT’ de +çuğaz, +çügez biçimindeydi: kız+çugaz, göz+çügez örneklerinde olduğu gibi. Bergamalı Kadri’nin verdiği bilgiye göre +Cuk eki çok hecelilerde +CUGAz ise tek hecelilerde küçültme işlevi yüklenmiştir. Ekin c’ li biçimleri EAT’ den sonra ortaya çıkmıştır. Ünlü uyumuna da yine son zamanlarda uymuştur. Bugün öbür küçültme ekleri gibi genellikle c’ li söylenmekte, ünsüz uyumuna fazla bağlı görünmemektedir.

Örnekler: kulçukaz (OT. Kıpçak T.), itçügez (OT. Kıpçak T.).

+Cİk / +cUk:

Bu ek ET’ de yoktu. Bu ekin Türkçe’de eskiden beri görülen ve kendisinin bir eşi olan +cak, +cek ekinden türemiş olduğunu anlaşılmaktadır.

Batı Türkçesi’nde başlangıçtan beri kullanıla gelmiş ve son zamanlarda işlekliliği çok artmıştır. Ek başlangıçta herhâlde yalnızca ç’ li idi ya da hiç değilse ç’ li biçimleri de vardı. Ekin EAT’ nin sonlarında bazen c’ li, bazen, ç’ li yazıldığına bakarak önce yalnızca ç’ li olduğunu c’ li biçimlerin belki ancak dönemciğin (devre) sonunda ortaya çıktığını söylemek herhâlde yanlış olmaz. Batı Türkçesi’nin ilk dönemlerinden sonra ise. Osmanlı Türkçesi’nin son dönemleri ile TT’de ekin yalnızca c’ li biçimleri kullanılmış görünmektedir. Ekin bugün bile ünsüz uyumuna tam anlamıyla uymaması bunu gösteriyor. Gerçekten ek bugün bile sedasız ünsüzlerden sonra tam ç ile söylenmemekte, c sesi ağır basmaktadır. Bununla birlikte ünsüz uyumuna doğru bir eğilim de göstermektedir.

EAT’ de ekin yalnızca yuvarlak ünlülü biçimleri vardı: tuta+çuk “dudakçık”, giceçük, karaçuk, dizçük gibi .

Ek Osmanlı Türkçesi’nin son dönemlerinde ünlü uyumuna girerek +cık, +cik biçimleri de ortaya çıkmıştır,

Bu ek kimi sözcüklere gelirken araya bir ünlü almıştır: az+a+cık < az+i+cık, dar+a+cık, bir+i+cık gibi. Bu aykırılık herhalde küçücük, öpücük, ikicik gibi sözcüklerin etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Örnekler: (öpüş+cük >) öp-ü+cük, gül-ü+cük (< gülüş+cük), yumuşacık (< yumuşak+cık), eksicik “elektron”, tanıtımcık “spot”, sığırcık (ET.K.sah.) > sığırcuk (OT.Kıpçak T.)> sığırcık, kölcük (OT. Kıpçak T.)> gölcük, gelincik, tomurcuk, kızılıcık, dipçik, kabarcuk (OT)> kabarcık, Mehmetçik, yusufçuk, çekirdekçik “nükleol; nuveyt”, tanecik “granül”, oğulcuk “embriyo; alâk”, köpücük (< köpük+cük) “kauçuk”, parçacık “partikül”, elmacık “yüzün yanakla göz arasındaki çıkıntısı”, durucuk “Yörs. Çocuğun tay duruşu”, oyuncuk “skeç”, hikayecik “anektod”.

+CII / +CUI:

Bu ek ET' de yalnızca +çıl, +çil biçimlerindeydi. OT ile birlikte c' li biçimleri de kullanılmaya başlamıştır. Bugün uyumlara bağlıdır.

Eski Türkçe'de azrak sözcükler bırakan bu ekin şivemizdeki egemen anlatımı “yeyen” ve “seven” olarak belirlenmektedir.

Örnekler: yağmurçıl (ET), tüpüçil (ET), otçul “otobur”, etçil “etobur”, herşeycil “omnivor”, sucul “hidrofil”, çürükçül “saprofit”, ışıkçıl “Bitkib. bulunduğu ortamdaki aşırı ışık şiddeti değişimlerinden etkilenen bitki”, ön+cül* (veya öncü+l), özgecil “başkalarının iyiliği için çalışan”, korumcul “muhafazakar”, balıkçıl (EAT), tavşancıl (EAT),

Not: Çağcıl “modern” sözcüğü ise çok yanlış bir türetmedir. En kötüsü güncel sözcüğü örneksinerek çağcal denebilirdi. Aslında asrî karşılığı olarak çağsal veya çağıl demek yeterliydi. Yine “modern” yerine “çağdaş” denildiğine kullanılan dilde rastlamaktayız.

+cIIAyIn:

Ek EAT' de uzun bir süre ç' li idi: ben+çileyin, an+çılayın, biz+çileyin, bu+n+çılayın örneklerinde olduğu gibi. Sonradan yalnızca c' li olmuştur. ben+cileyin, bu+n+cılayın gibi. Ekin +layın, +leyin ile ilgisi açıkça görülüyor. Baştaki +cı +ci evvelce +çı, +çi, ET' de ise ançulayı örneğinde olduğu gibi +çu, +çü biçiminde idi. Bunun da +ça, +çe ekiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

+CIn / +CUn:

Genellikle ekin TT' ye eski dönemlerin bir kalıntısı olarak geldiği tahmin edilmekte ise de, ET' de ve EAT' de görülmemesi bu olasılığı zayıflatmaktadır. Daha çok, aynı türden isimlerin anlam olarak birbirine karıştırılmaması için son seste birer -l > -n ses değişmesine uğramışlık izlenimi vermektedir: balıkçın, bayırcın, bıldırcın, çamurcun, güvencin, kaşıkçın, gümüşçün “kanatsız, uzun bedenli nemli evlerde, kilerde, bodrumlarda koşuşan ve bedeni gümüşle kaplı gibi olan küçük böcek”. Belki ol+çum “Olgun; kâmil. Tutumlu.”.

Ses değişmelerine uğramış ikirç+kin “ET. K.sah. şüpheli” > ikircin / ikircim “kararsızlık”, tokurcum / tokurcum / dokurcun “Ot veya ekin yığını. Dokuztaş oyunu. Çizgili şayak kumaş.”, hırçın isim ve sıfatlarındaki benzer biçimlerin ana işlevi kuş adlarından farklıdır. Ayrıca kökçin “ET. K. sah. gri” (Yalnız bu +çII/+çU ekiyle ilgili olmalı).

+çII / +çUI:

Anlatımı ve önsesinin akıcılar önünde sedalışmaması ile +CII / +CUI ekinden ayrılır.

At rengi olarak demir kır gibi demir çil, çil at birleşik önadları bu ekin belki de çok eski olmayan bir zamanda çil “Benek. Benekli” sözcüğünden doğduğunu gösterir.

Örnekler: akçıl, kırçıl, gökçül.

+DA zarfları ve isimleri:

EAT'de de zarf türetme işlevindedir: gicede, yılda, günde gibi. Bunun yanında sözcükte kalıplaşmış örenekleri de vardır.

Örnekler: gözde (örn. Müdürün gözdesi), askıda “rölanti” (örn. İşlerim askıda

kaldı) esasında “esasen”, görünüşte “zahiren”, sahadanda yumurta, formunda, işler yolunda, yüzdesini al-, sözde “güya”, hesapta bu yoktu, günde bir kez, kada “hık, kardeş”, kan+ta* “ET, kanlı”.

+dAk:

Yansılamalardan +dA- ile yapılmış fiil gövdelerine gelen -(y)Ik / -(y)Uk, -k ekinin kaynaşması ile oluşmuştur.

Örnekler: kıkırdak, çekirdek, böğürdek, yapıldak (yayan yapıldak yola koyul-), Zonguldak, çingirdak “Yörs. hayvanların boynuna takılan küçük çan”, kımıldak “hık. sinema”.

+DAm:

A. von Gabain ekin isimden fiil türeten +DA- ekinin üzerine fiilden isim türeten -(y)Im / -(y)Um, -m ekinin gelmesiyle oluştuğunu düşünmektedir (a.g.e., 46. s.).

Eski Türkçe’den beri +dam, +dem, +tam, +tem biçimlerinde kullanıla gelmiştir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına da uymuştur. Yalnızca Cumhuriyet dönemi Türkçeleştirme çalışmaları sırasında türetilen yöntem “metod” sözcüğü ünsüz uyumuna aykırıdır.

Örnekler: Erdem “ET, Güç. Yiğitlik, TT, fazilet”, birdem x birtem “ET. beraber, birlikte, Birkere”, teñridem “ET, ilahî; tanrısal”, bogdam “ET. küflü”, kündem, “ET. güneşli” > gündem(TT), öktek “gururlu”, tildem “Orta Doğu Türkçesi. dil çevikliği”, saydam “1. Orta Doğu Türkçesi. Duru 2. TT. Şeffaf.”, yordam (el yordamı), çiğdem “kardelen”, ildem “TT. lâiklik”, yoldam “ekol”, yıldam, koldam, izdem “tem; tema”.

+DAn:

Aşağıdaki örneklerde zarf ve sıfat görevindedir.

Örnekler: birazdan, sonradan, candan, yürekten, “samimi”, gerçekten “filhakika”, toptan, eskiden, kökten (radikal) çözümler, senin yüzünden, Tanrı gecinden versin!, havadan, kafadan at-, önceden söylesene, yaratılıştan “hilkaten” doğuştan “fitri”, ağızdan “şifahi”.

+DAş:

+daş biçiminin karın+da eş > karın+daş gibi bir birleşikten geldiği sanılıyor.

Eskiden beri kullanılmaktadır. ET ve EAT’de de +daş, +deş, +taş, +teş olmak üzere bugünkü gibi dört biçimlidir.

Ek Batı Türkçesinde EAT’den sonra ünlü ve ünsüz uyumların dışına çıkarak çok biçimliliğini yitirmiş ve son zamanlara dek yalnızca +daş biçimi ile kullanıla gelmiştir.

Kardeş sözcüğünde görülen ince biçim ise düzgülü olmayıp ş’nin inceltme vasfından kaynaklanmış olmalı.

Örnekler: kadaş “ET. akraba (ka ‘Aile. Akraba.’)”, sözdeş (EAT), karındaş (ET) > kardaş (OT. Kıpçak T.) > kardeş, yoldaş, dağ+daş*> dadaş, iwdeş (OT) > evdeş, attaş (OT) > addaş > adaş, çağdaş “asrî; muasır; modern”, taydaş, “Azeri T. emsal”, dındaş, ülküdaş, duygudaş “hemdil ; sempatizan”, cinsteş “homojen”, evrendeş “kozmpolitan”, sesteş “konson; hemâheng”, anlamdaş “sinonim; müteradif”, yandaş “tarafdar”, omuzdaş “Genelde, kötü bir işi olan kimseler. Bu kimselerden; hempa”, tu+daş* ol- “Y.E.D. rast gel-, rastla-” (tutaş “Y.E.D. Yakın, yaklaşmış), emektaş “iş arkadaşı”, renkteş “Opt. homokrom”.

+DİrIk / +DURUk:

T. Banguoğlu bu ek için “dur- fiilinden 'tutan' anlamında bir birleşenden gelmekte olmalıdır.” demektedir (a.g.k. 170. s.).

Örnekler: boyunduruk, burunduruk, cibindirik “sineklik”, eğindirik “sırt örtüsü”, çığindirik “omuzluk”, dişindirik “gem”, oğulduruk “döl yatağı”, gömüldürük “atın boynundan aşırılıp kolanına bağlanan kayış”, sakaldırık x sakandırık “başlığın çene altından geçirilerek bağlanan bağ kesimi;kaytan”, kamıştırık “(Hoşlanmama anlatımı ile prezervatif”, oğulduruk “sülâleyi sürdüren torunlar”, akındırık “reçine”.

+DİvAn / +DUvAn:

ET’deki tüg-en “bağlayan” sözcüğünden gelmiştir. Şöyle bir değişim geçirmiştir: tügen > düven > diven. Bu değişimi bu ekin günümüze gelmiş tek örneği olan eldiven sözcüğünün tarih içindeki seyri sayesinde saptayabilmekteyiz.

Örnekler: eldiven “ellik”, kamıştıvan “prezervatif”, bacaktıvan “jartiyer”, parmaktıvan “palmure (kuşlarda ayak parmaklarını birbirine bağlayan zar)”.

+Dİz / +DUz:

ET’den daha eski döneme ait bir ek türü olmalıdır.

ET’de ünsüz uyumuna uymazdı. Aynı sözcüğe ünlü uyumuna uyan biçiminin de geldiği olmuştur.

Örnekler: yitiz x idiz (ET) ediz “yüksek”, kunduz x kuntuz, yultuz x yiltiz (ET) > yıldız, gündüz, yaldız, Erendiz “jüpiter”, Sekendiz “satürn; zühal”, savdız “TT. hem yazılı hem sözlü edebiyat.”.

+Gİ / +GU:

ET’de +ku, +kü, +gu, +gü olmak üzere dört biçimlidir ve yalnızca büyük ünlü uyumuna ve ünsüz uyumuna uyulmuştur.

TT’de ünlü ve ünsüz uyumlarına uyarak +kı, +ki, +gı, +gi) biçimlerini de çıkarmıştır.

Örnekler: inçkü “ET. huzur; arınç. Sulh (inç “Arınç. Sulh.”)”, esengü “ET. sıhhat afiyet”, meñigü “ET. mutluluk (meñi “mut; saadet)”, oglangu “ET. Çocuk gibi muamele edilen. Nazik”, özgü “has”, dışkı, közgi x közgi (OT. Kıpçak T.) > göz x gü (EAT) “ayna”.

+gil, +giller:

Bu ek, ET’deki gil “ev” sözcüğünden gelmedir.

Bu ek OT’de +kıl, +kil, +kül x +gül biçimlerindedir ve ünsüz uyumuna uymamıştır.ET’de + kıl, +kil biçimlerindedir.

Ekin ev ve aile ismi yapan bugünkü biçimi ise yalnızca +gil biçimindedir. Cumhuriyetle birlikte bitkibilim ve hayvanbilim alanında terim türetmede işe yaramıştır: kedigiller, cevizgiller gibi.

Örnekler: dörtkil x dörtgül, üçkil “ET. üçgen”, dörtkil / dörtkül “OT. dörtgen”, üçkül x üçgül “bir cins çiçekli ot”, Oğuzgil, içkil, kırkıl.

+I / +U:

1. kişi iyelik ekinin kimi kelimelerde kalıplaşıp yapım eki durumunu girmiş hâlidir.

Örnekler: ilk+ü (OT)> ülkü “ideal”, önü “TTS. oturanın önüne konan pay, hisse; porsiyon”, kip+i > kibi > gibi hepsi < hep+i+si, kim+i+si (aynı ek üst üste gelmiş), bir+i+si, çoğu, hangi+si, böyle+si, başka+sı, nice+si, her bir+i, geceleri gündüzleri (her gün) önceleri, sonraları.

+II / +UI:

Ses yansımali köklere gelen bu ek eskiden beri +ıl, +il, +ul, +ül olmak üzere dört biçimlidir ve ünlü uyumlarına uymuştur.

Örnekler: mırıl, mırıl, şırıl şırıl ak-, mışıl mışıl uyuyor, harıl harıl çalışmakta.

+In / +Un:

ET ve EAT'deki bilelik durumu (vasıta: instrümental hâli) ekinin bir kalıplaşma aşamasından geçerek zarf türetme ekine dönüşmesinden oluşmuş vurgusuz bir türetme ekidir. Eski Osmanlıca'da henüz bayağı canlı olan (ayag+ın, diz+in, yol+ın) bu ek zaman içinde çekim eki işleyişini yitirmiş; fakat zarf niteliğinde sözcüklerde kalmıştır.

Örnekler: adag+ın “ET. ayak ile”, elig+in “ET. el ile”, ilkin “evvelâ”, örneğin “meselâ”, demin, değin “dek, kadar”, ansızın “aniden”, kıyın kıyın “kıyısını takip ederek”, öyün “EAT. öğün”, in+in “ET. K. sah. huzur içinde, huzurla” yak+ın, uzun, ortu+n “ET. ortancı”, ucun ucun “zorlukla”, artıkmın “hlk. bundan böyle”, ön+in “ET. başka, farklı”, için için “iten içe”, yaşın yaşın ağla-, karşı+n.

+In / +Un adları:

Bu ekle türetilen adlar çok eskidir. Bu adların köklerini gerçeklemede güçlük çekeriz. Çünkü kimi zaman bu kökleri bilinen şivelerde yalın durumlarıyla veya hiç bulamayız.

Eskiden beri dört biçimlidir.

Örnekler: bodun / budun “Ulus. Kavim.”, öcün (EAT), kalın, serin, etin, yeğin, üstün, boyun, öyün / öğün, evin, kulun, koyun (gögüs), tekin, karın, yağrın, kayın (hısım), yükün “iyon”, yaba+n* (< yaw-a+n*, sözümnü yawa kılma “ET. K. Sah. Sözümnü yabana atma”), dışın (Düşünb.), özün (Düşünb.).

+İñ / +Uñ, +Añ, +ñ:

Üstteki gibi üzerine geldiği kökle kaynaşmıştır ve ölü bir ektir. Ayrıca bir ñ > n d//eğişmesine uğramıştır.

Örnekler: ka+ñ “ET. Baba”, öle+ñ “ET. Nemli”, otuñ > odun (od “ateş”), kaç+añ “ET. O kadar”, ayan+añ “ET. Hütmetkâr. Hürmete lâyıık.”, teriñ > deriñ > derin, yalıñ “ET. Çıplak”, kayiñ “kayın ağacı”, tüz+eñ > düzen, yeliñ “ET. Rüzgârlı”, yeliñ “inek, koyun gibi hayvanlarda, memenin süt toplanan yeri”, usuñ, beliñ > belinle-, kır+añ, ala+ñ alan, kaliñ “Bedel. Paha.”.

+(I)ř / +(U)ř, +ř :

Türkçe'de eskiden beri kullanılan; fakat çoğu zaman ayırt edilemeyen bir ektir.

Herhangi bir değişmeye uğramamıştır.

Örnekler: bag+iş “ET. Halat”, bögü+ř “dirâyet” (bögü “Dirayetli. Büyücü”), göğüş “mavimtırak”, Maviş, Minnoş, kirloş, tombiş, nonoş, Aliş, Memiş, İbiş

(İbrahim'den), Mutuş (Mustafa'dan), Abduş (Abdullah'dan), Fatoş.

+k:

ET'de +ük ve +ik biçimlerindedir. Burada yalnızca isim türetme işlevindedir.

Günümüzde bu ek, +Ir ekiyle kurulmuş ses yansımali köklerden sonra gelerek küçültmeli anlamda kimi isim ve sıfatlar türetmiştir.

Örnekler: ög+ük "ET. Annecik", çöp+ik "ET. Çöp, bulanıklık" > şöpik "DLT. Meyve yedikten sonra atılan şey, çörçöp", kovı+k > kovuk, top+uk, kab+uk, bebe+k, mini+k, köp+ük*, suy+uk "Dilgib. Ve Fizyol. Kan ya da lenf gibi vücuttaki her türlü organik sıvı", çıkır+ık, sıvı+k "TTS. Sıvıca, bulaşan, bulaşık.Argo. Sırnaşık, sulu.", ısı+k "kalori", kıtır+ık, çıtır+ık "bir cins ağaç".

+Ka, +ge :

+A ekinin ET'deki biçiminin donuşmuş bir durumda günümüze dek gelen örneklerinde görülmektedir.

Yalnızca simge "sembol" ve imge "imaj; hayal" sözcükleri Cumhuriyet döneminde türetilmiştir.

Örnekler: ürke "ET. Daima (ür "uzun süre")", özge, başka, dizge"uzun çorap".

+kan:

ET'de +han biçimi ile +ken biçimi de vardır.

Unvan adları türetir. ET'nin sonlarında Karahanlı Türkçesi'nde +han biçimi de +kan olmuştur.

Örnekler: burhan "ET. Buda"> burkan "K. san. put", teñriken "ET. İlahî. Hazretleri", başkan, Tarkan "K. sah. Komutan"

+kek:

Bu ekin ET'de +gak, +gek ve +kak biçimleri de vardı.

Örnekler: erkek x irkek (ET), eşkek (ET) > eşek, tozgak "ET, çiçek tozu" erengek "ET, parmak".

+(I)l / +(U)l:

Kızıl ve yaşıl kelimelerindeki +(I)l/+(U)l'un +sIl/+sUl ekinden gelme olasılığı genel kabul görmüştür. Bu ek eskiden beri aynı kalmıştır.

Örnekler: başıl (ET), kundul, kırtıl, güdül, kumul, yaşıl (ET)> yeşil, kızıl, usul "yavaş", ağıl <(ay+ıl) "ayın çevresindeki hâle, aklık", köñül> gön+ül, dördül "dörtlü", ardıl "halef", çak+ıl, ığ+ıl "akıntısı belirsiz su", sarma+l "helezoni", taşıl "fosil", dişi+l "müennes", eril "müzekker", tekil, çoğul, buzul, özgü+l (ağırlık), öncü+l, nice+l, nite+l, önce+l, yabancı+l, gizil güç (doğrusu gizli güç "potansiyel"), adıl "zamir".

Bu ek doğa+l, yasa+l, anayasal+l, düşünce+l "fikri", özne+l, "subjektif", nesne+l "objektif" gibi sözcüklerde, yanlış olarak +sAl eki işleviyle kullanılmıştır. Bu durum ekler arasında karışıklık yaratarak düşünceyi bulanıklaştırmaktadır. Türkçe'de hemen her ekin anlatımı belli iken böyle yanlış eklendirmeler dilimizde utanç vericidir. Eğer belirtmek istenilen işlevi verebilen bir ek yoksa bilimsel bir yolla ek türetme yoluna da gidilebilir. Fakat vermek istediğimiz anlatımı veren bir ek varsa buna ne gerek var.?

+IA (< +la-g):

İsinden fiil türeten +la- eki ile fiilden isim türeten ET'deki -g ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir. Fakat ET'den TT'ye uzanan ses değişimleri ile son ses olan -g eriyip yitince ek +la'ya dönüşmüştür. +lag biçimiyle kökle bağlantılı “yer, arazi” isimleri oluşturduğundan ekin bu işlevi sürmüştür.

Doç. Dr. Gürer Gülsevin'in kitabında “zaman zarflarına eklenerek anlamı pekiştirme” işlevi de vardır: dünle (EAT), tañla, yiñle, öyle (öğle).

Örnekler: başlag “ET. başlangıç”, kışlag (ET) > kışla, yaylag (ET) > yayla, tarıglag (ET) > tarla, tuzlag > tuzla “tuzlu arazi”, kumlag > kumla “kumlu arazi,” sugla < suwla “TTS. Eskiden, Anadolu'nun İzmir sancağından ibâret olan bölümü”, sinle “EAT. mezarlık”.

+IAk:

+IA- isimden fiil türetme ekinin üzerine fiilden isim türeten -(y)Ik/-(y)Uk, -k ekinin gelip ikisinin kaynaşmasıyla oluşmuştur.

Doç. Dr. G. Gülsevin'in verdiği bilgiye göre (a.g.k. 117.s) ET'deki +IAG ekinin Doğu Türk şivelerinde aldığı biçimdir ve bazı örnekler ödünçleme yolu ile Anadolu'daki Türkçe'ye de girmiştir. EAT'deki kurallı şekli +IA'dır: Örn: kışlak, otlak.

+IAmA:

İFYE +IA'nın FİYE -mA ile kaynaşmasıyla oluşmuştur.

Örnekler: gözleme, ortalama, uzunlama, yanlama, dikleme, balıklama, çivileme, köpekleme, kurbağalama, keşişleme, kararlama, zorunlama (Düşünb.), kaplama, buğulama, bütünleme, zamanlama “timing; tayming”, makaslama (vuruşu) “rövaşata”, çobanlama “pastoral”, üzünçleme “eleji”, çeşitleme.

+IAyIn (< +IA-y-I+n):

Bu ek İFYE olan +IA- ile -I- zarffiil ekinin birleşerek bir tek ek durumuna geçmesi ve daha sonra +n bilelik (vasıta hâli) ekinin de benliğini yitirip bu birliğe katılmasıyla oluşmuştur.

ET'de ekin ilk biçimini zarffiilin +u, +ü biçimiyle +layu, +leyü olarak görmekteyiz: ançulayu “öylece” örneğinde olduğu gibi.

Sonradan bu biçime +n vasıta eki de katılmış ve ek ünlü uyumuna uymuştur. EAT'de +IAyIn biçimindedir: anlayın, ikileyin ogurlayın gibi.

Bugün ekin, y'nin etkisiyle olacak, yalnızca ince biçimi kullanılmaktadır: akşamleyin, sabahleyin gibi.

Bu ek eskiden +CA'nın yanında onun gibi bir eşitlik çekim eki olarak kullanılırdı. EAT'de böyle çekim eki olarak “gibi” ve “göre” anlatımı ile geniş ölçekte kullanılmıştır. İyelik ekinden sonra da eklenebilmesi ekin eskiden çekim eki olarak kullanıldığını açıkça göstermektedir. Sayı isimlerinden sonra gelince de “+nci olarak, +nci kez” anlatımı sağlardı. Ek, Batı Türkçesi'nde sonradan çekim eki olarak kullanılmaktan çıkmış, birkaç örnekte kalıplaşarak yalnızca bir türetme eki durumunda kalmıştır.

Örnekler: tegirmileyü “ET. çevirerek”, bulıtçulayu “ET. bulut gibi”, sulayın (EAT), yağılayın “EAT. düşmanâne”, umduğumlayın (EAT), buyruğınlayın (EAT), ikileyin “EAT. ikinci kez”, yamgurlayın “OT. Kıpçak T. yağmur gibi”, kundüzleyin (OT) > gündüzleyin, keşeleyin (OT. Kıpçak T.) > geceleyin, bülbülleyin (E.O).

nergisleyin (EAT), ikileyü “ET. yeniden”.

+IAz (< +IA-z):

Anadolu ağızlarında daha çok yansımalara gelerek aşağılama anlatımı ile sıfatlar türetmiş olan +IAz ekinin, İFYE +IA-‘nın üzerine FİYE -z’ nin gelip kaynaşmasıyla oluşmuş bir birleşik ek olduğu bilinmektedir.

Yakın zamanlarda oluşmuş olsa gerektir. Herhangi bir değişim yaşamamıştır.

Örnekler: haylaz, iğlez x ihlez (ig+le-z>) “zayıf, hastalıklı (ig “ET. hastalık”)", üflez “zayıf, cılız”, oflaz “iyi, mükemmel”, yalaz “Sırtlan. Sırtlan gibi”, yırtlaz “gözkapağı dışa dönük, biçimsiz kimse”, kertlez “yoldaki pürüz ve akıntı. Burnun üst kısmındaki basıklık Örn: Kertlez burun.”.

+II / +IU:

Ek, ET’de +lig, +lig, +lug, +lüg biçimindeydi ve bugünkü gibi ünlü uyumlarına uyuyordu.

Ek, Batı Türkçesi’ne geçince sondaki g sesi düşmüştür. Bu düşüş ekin ünlüsünü de etkilemiş ve düz ünlülü biçimleri yuvarlaklaştırarak ekin yalnızca yuvarlak ünlülü biçimlerini bırakmıştır. Bu yüzden eki EAT’de yalnızca yuvarlak olarak +lu, +lü biçiminde görmekteyiz. Ekin Batı Türkçesinin ilk dönemciklerindeki biçimlerinin izleri düz ünlülü kimi sözcüklerde kalıplaşmış olarak bugüne dek gelmiştir. Devletlü, izzetlü haşmetlü sevgülü (EAT) gibi. Ekin düz ünlülü biçimleri Osmanlıca içinde yeniden ortaya çıkmıştır.

Örnekler: kaygulu (EAT), dikenlü (EAT), değerli “liyakâtli”, tutumlu “tasarrufkâr”, sağlıklı “hijyenik”, gizlemlî “esoterik”, betili “figüratif”, barımlıg “ET. müreffeh; varlıklı”, teñlig (ET) > deñlü (EAT) > denli, iglig “ET. hasta”, inçkülüg “ET. Sakin. Huzurlu.”, kılınçlıg “EUT. günahkâr”, körklüg “ET. güzel manzaralı”, tınlıg “ET. can sahibi”, lekeli “şaibedar”, illig > ilig “ET. hükümdar”, kullıg “ET. hükmettiği kimseleri olan”, datlu (OT) > tatlı, tekli “single”, telli araba “trolleybüs”, reçelli kek “tart”, geniş görüşlü “vizyon sahibi”, kılğılı “Düşünb. Pratik”, acıklı oyun “melodram”, dizgeli “sistematik”, sıcakkanlı “sempatik”, burgulu pınar “hık. Artezyen”, hoş kokulu “aromatik”, seçmeli yemek “alâkart”, gözlüklü yılan “kobra”, ağaçlı anayol “avenü”, zararlı “muzır”, gedikli “Arg. Aynı sınıfta üst üste okuyan öğrenci”, Denizli < Doñuzlu, Osmanlı, uslu, saklı, yaşlı, adalıg “ET. tehlikeli (ada “tehlike”)", edligniz “ET. değersiz (ed “madde”).”

+IIk / +IUk:

ET’de bugünkü gibi dört biçimliydi. G. Gülsevin, “ünlü uyumuna girmekle birlikte, yuvarlak ünlülü tabanlara düz ünlü ile geldiği örneklerde vardır: sayruluk, ogruluk gibi.” demekte (a.g.k.).

EAT’de ünlü uyumu dışında kalmış ve yalnızca düz biçimleri kullanılmıştır. Bir de, bazen +liğ, +liñ biçimleri gözükmiştir. Bu dönemciğin sonlarında yeniden ünlü uyumuna doğru gitmeğe yüz tutmuş ve daha dönemcik (devre) bitmeden tek tük sözcüklerde ekin yuvarlak biçimleri de görülmeğe başlamıştır. Fakat Osmanlıca’nın başlarında bile bir süre daha düz biçimlilik sürmüştür. Bu karışıklık ancak Osmanlıca içinde sona ererek ekin ünlü uyumuna bağlanması tamamlanmıştır.

Örnekler: ağılık “ET. Ambar. KB. Hazine”; adgırlık (ET) > aygırlık “hara”,

yimişlik “ET. meyve bahçesi”; kınılık / kıynılık “ET. hapishane”; küdenik “ET. misafirhane”; otaçılık “ET. tababet; tabiplik”; ölütlük “ET. mezbaha”; eñlik “OT. Harezmi T. Allık; pudra (yüz için)”; özlük “DLT. hususî”; tuñluk “ET. Pencere”; tamızlık “DLT. maya” > damızlık (hayvan); ağaşlık “OT. Kıpçak T. Ağaçlık”; yokluk (EAT); aruluk “EAT. temizlik, saflık”; askılık “vestiyer”; oyunluk “sahne; tiyatrodaki oyun oynanan yer”; güncellik “aktüalite”; odalık (Almancaya geçen sözcüklerimizdendir: odaliske); öndelik “avans”; ana ortaklık “holding”; özişlerlik “otomasyon”; belgelik “arşiv; evrakhane”; soğukluk “hık. Komposto”; közlük “hık. Mangal”; sesteşlik “cinas”; deneylik” laboratuvar”; içlilik “lirizm”; bellik “marka”; geçimlik “nafaka”; anımlık ve onurluk “plâket”; sunumluk “snek-bar”; yazlık “sayfiye”; camlık “sera”; ongunculuk “totemizm”; incelik “zarafet (zerafet “zürafalık” demektir!)”; çimerlik “plâj, deniz hamamı”; derinlik “Resimde, perspektif”; sergilik “stand”; derin baygınlık “koma”; gemilik “tersane”; bunaklık “Sinirb. Gatizm”; yalvaçlık “Risalet; resullük. Peygamberlik.”; şenlik “festival”; yeğlik “rüçhan”; Arnavutluk, İncirlik üssü, arabalık “garaj”; ayırlık “derogasyon”; yakımlık “krematoryum”; duygudaşlık “sempati”; bakılık / bakımlık “klinik”; uzmanlık “kariyer”; süslük “biblo”; büyüklük hastalığı “megalomani”; kişilik “şahsiyet”; bătıllık “butlan”; gündelik “yevmiye”; özlük “zati”; aşşıklık “süflî”; baştanmazlık / kargaşacılık “terörizm”; aylık “maaş (maaş, her zaman ayda bir verilmeyebilir. Fakat aylık aylık, ayda bir verilmek zorundadır)”; anlık “müdrıke; entelekt”; yallık “sığırlara ahırda verilen yaş yada kuru yiyecek”.

+(I)m / +(U)m, +m:

İyelik zamirlerinin 1. kişi eki olan bu ek bilindiği gibi yakınlarla ve büyüklere hitap için sıkça kullanılan isimlere gelir: Beyim! Oğlum! Kardeşim! gibi. İşte bu kullanılıştan donuşmuş sözcükler ET’den beri vardır. Elbette bu sözcüklerde ek, iyelik zamirlerin 1. kişisi olduğuna göre, onun geçirdiği değişimi geçirmiş olmalı ya da kimileri hiç değişim göstermeyerek donuşmuş hâliyle bugüne uzanmıştır.

Örnekler: Teñrim! > Tanrım!, Hanım “Türklerde asil kadın sanı”, begüm “Hindistanda soylu kadın sanı”, Balum Sultan, Hanım! (Oğuzca), Efendim! (Osmanlıca), yavrum, evet efendim+ci, güzelim ev, canım İstanbul, şekerim, sevdiğim, Bana bak kardeşim!

+mAn:

Eskiden beri var olan bu ek bir değişim yaşamamıştır.

Örnekler: Kögmen “ET. Sayan dağları”, Azman, “ET. Köl Tegin’in bir atı (Az, bir ulus adıdır)”, Türkmen, özmen, kölemen, akman, karaman, kocaman, küçümen (katman+lı “laminat”.

+(I)msI / +(U)msU (<+m+sIg) :

+sI / +sU ekinin başına bir m alarak bu biçime girdiği anlaşılmaktadır. Bu m’nin nereden geldiği belli olmamakla birlikte +sI / +sU ekinin bunu sonu m ile biten bir sözcükten alarak öbür örneklere geçirdiğine veya m’nin buraya benzetme yolu ile başka bir ekten girdiğine hükmedilebilir. Örneğin buna yakın bir ek olarak +mtırak’ta, +msA-’ta da böyle bir ‘m’ vardır.

EAT’de yalnızca düz ünlüdür. Son zamanlarda ünlü uyumuna bağlanmıştır.

Örnekler: iğnemsî “ibrevî”, kadifemsî, yeşilimsî, ekşimsî, yumurtamsî, sinimsî,

ayımsı adam, kubbemsi, insanımsı “antropoit”, uçğ+umsu çakmak “Patol. Hebra-kaposi hastalığı”, yumurtamsı “oval; beyzî”, gagamsı “minkarî”.

+mtırak:

Bu ek EAT'deki +(I)m+ı veya +(I)m+Ik / +(U)m+Uk benzetme ekiyle +rAk karşılaştırma ekinin birleşmesinden oluşmuş olmalı: +mtlg+rAk > +ImtırAk.

Batı Türkçesinin son dönemlerinde kullanım sahasına çıkmıştır. O dönemden beri ünlü uyumu dışında kalmıştır.

Örnekler: monumtırak, kırmızımtırak, mavimtırak.

+(I)ncI / +(U)ncU:

Bu ek aslında yalnızca +nç biçiminde olup ‘ikinci’ dışında öbür sayı isimleri bu ekle yapılırdı. Bir+i+nç, iki+n+ti, üçünç, dörtünç, bişinç, altınç gibi. ET’de sonradan ‘ikinç’ biçimi de ortaya çıkmıştır. ET’den sonra +nç ekinin sonuna bir i eklenmiş ve ek Batı Türkçesine genelde böylece +nçi biçimine geçmiştir. Fakat ekin eski biçiminin EAT’de de yeni biçiminin yanında bir süre yaşadığı görülmüştür: ikinç örneğinde olduğu gibi.

Eke sonradan gelen bu i, iyelik ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmış. Bunda ikinti’nin sonundaki i’nin de etkisi olmuştur. Öte yandan öbürlerinin etkisiyle ikinti de sıra sayı ismi olmaktan çıkmıştır ve yerini tümüyle ikinci’ye bırakmıştır.

Karahanlıca’da ve Batı Türkçesi’nin başında +nçi olarak görülür.

EAT’de de başlangıçta bu biçimdedir. Fakat daha sonra +nci biçimine girmiştir ve bugüne dek c’ li biçim kullanılagelmıştır.

ET’de ekin sonundaki +ı, +i ünlüsü iyelik ekliğini koruduğu için daima düz kalmıştır. Fakat birlikte kullanıla kullanıla iyelik ekliğini yitirip ekin bünyesine dahil olduktan sonra da değişmemiş, EAT’de de düz kalmıştır: birinçi x bicinci, ikinçi, üçinci x üçinci.

Yardımcı sesin yuvarlak köklere uymaması EAT’den sonra da uzun süre sürmüş ve ancak Osmanlıcanın son dönemlerinde bu ses ünlü uyumlarına bağlanmıştır. Ekin sonundaki i ise uzun süre kendisini korumuş ve düzlük yuvarlaklık uyumu dışında kalmıştır.

+rAk:

Bu ekin kalın biçimindeki k sesi EAT’de bazen değişerek h ve ğ’ya dönüşmüştür: artuĥ+rağ, yahşı+raĥ örneklerinde olduğu gibi.

Bu ek, üzerine geldiği sözcük ünlüyle de bitse, ünsüzle de bitse kök veya gövdeye doğrudan doğruya eklenir. Fakat EAT’de kimi örneklerde araya bir ünlü girdiği de görülür: yig+i+rek gibi. Hatta bu ünlünün kimi zaman ekin bünyesine sokulduğu bile görülür: yahşı+y+ırak gibi.

+rAk karşılaştırma ekinin kullanılışı Batı Türkçesi’nde giderek azalmıştır. Donuşmuşluk nedeniyle artık bir çekim eki sayılamaz. ET’de ve EAT’de çok kullanılırdı: yigrek “daha iyi”, azrak “ET. Daha az. TT. Nadir.”, edgürek “ET. daha iyi”, görklürek “ET. daha güzel”, artukrak (EAT), yahşırak “EAT. daha iyi”, aşığırak (EAT), karanurak (EAT), begrek “ET. daha bir bey” gibi. Bu dönemlerde çoklu anlatımında bir ekken, eklendiği sözcüklerin anlam yapısının etkisiyle olacak, bugüne “oldukça” anlamı veren kimi küçültme sıfatları bırakmıştır: açırak, akrak, azrak “azca”, bozrak, büyürek (<

büyük+rek), ekşirek, gökrek, kısarık, küçürek, sarıarak, ufarık, yeğrek “müreccah”, içrek (Düşünb.), dışrak (Düşünb.), uçrak “eksantrik; ayrık”.

+sAl:

Derleme etkinlikleri esnasında kumsal “Sahil. Plaj” sözcüğünde görülen bu ek tartışma yaratmıştır. Fakat açık olarak görüldüğü gibi dayanak gösterdikleri bu sözcükte, bu eke bugün yakıştırılan nispet î’si anlatımı yoktur. Dolayısıyla şu an üzerinde durduğumuz +sAl ekinin kumsal sözcüğüyle hiç ilgisi yoktur. Kumsal sözcüğündeki +sal’a gelince, bu sözcüğün yapısını Hasan Eren dağsak “dağlık bölge” sözüne kıyaslayarak +kumsak > kumsal gelişmesine bağlamıştır.

Arapça +î nispet ekinin yerini tutmak üzere Latin kökenli +Al “nispet bildirme, ait olma” ekinin Türkçeye uyarlanırken siyasa ve ulus gibi sözcüklere getirildikten sonra +sAl biçiminde yanlış ayrılmasından oluşmuş bir ektir.

Türkçe’de “aitlik ve nispet bildirme” işlevi için belirtisiz ad tamlaması çok elverişli olmasına karşın (duygu sömürüsü, kişi hakları, para darlığı, ruh çöküntüsü: ruhsal çöküntü gibi) yabancı kökenli bu +sal eki giderek yaygınlaşarak aitlik ve nispet sıfatları türeten yeni bir ek niteliği kazanmıştır. Bugün çok büyük kullanılma alanına sahiptir. Ayrıca +Al ekine tam olarak benzememesi dolayısıyla Türkçeleşmiş bir ek sayılabilir, üstelik bu ek kökeni ne olursa olsun her tür sözcüğe eklenebilmektedir. Bu da ödünç sözcüklerin ekli biçimleriyle dilimize girmesine engel olmaktadır. Oysa Arapça nisbet ekinde bu özellik yoktur. Örneğin millet’i aldığımızda millet+î diyemeyiz, millî demek zorundayız; yine gelenek+î diyemiyoruz. Dolayısıyla +sAl eki Arapça nispet î’sine göre Türkçeye daha yatkındır. Fakat bu eki de asıl yapısından çıkarıp nesne+l, özne+l, gör-sel işitsel “odyovizüel”, kültürel, yasal, tüzel “hukukî” gibi yanlış türetmelerden de korumalıyız. Keşke gereksiz yere yabancı sözcüklerin yapısına özenmeseydik de bu sözcüklere bu eki nesnel “objektif”, öznel “subjektif”, görmesel, işitmesel, kültürel, yasal, tüzel olmak üzere doğru olarak ekleyebilseydik. Açık yüreklilikle de diyebilseydik ki, “ş, ş ve z ünsüzleriyle biten sözcüklere kakışma olmasın diye ekin s’sini atarak getiriyoruz (ulus+al < ulus+sal gibi)”. +sAl ekinin dilimize en büyük katkısı özellikle kimi yabancı sözcüklere karşılık bulunması sürecinde görülür.

Örnekler: sayısal “dijital”, oylumsal “stereo”, bireşimsel “Kim. Sentetik”, deneysel “ampirik”, dizgesel “sistematik”, bulgusal “semptomatik”, sorunsal “problematik”, destansal “epik”, kurumsal “nazarî; teorik”, âletsel büyüklük, eşçinsel “homoseksüel”, günsel (güncel’in doğru türetilmiş; aktüel), bezeksel “dekoratif”.

+sI / +sU:

ET’deki addan fiil türeten +sI- ekiyle fiilden ad türeten -g ekinin kaynaşmasından oluşan +sIg birleşik ekinin bugünkü biçimidir.

ET’de yalnızca düz ünlülü olmak üzere +sıg ve +sig biçimlerindedir. Fakat Kaşgarlı Mahmut, daha Oğuzcada ekin son damak sesinin düşmüş bulunduğunu bildirmektedir.

OT’de yalnızca +sı, +si biçimlerindedir. Bundan sonra küçük ünlü uyumuna da bağlanmıştır. EAT’de ekin yalnızca düz biçimleri var.

Örnekler: kulşig “ET. köle gibi”, adınşig / adınçig “ET. Başka türlü seçkin (adın “başka”)", yansı, kızılışig (ET) > kızılısı, ağırısı (OT), artuksı / artuksu (OT. Kıpçak T.), ayruksı (EAT), tawratıgsı (Eski Oğuzca), kadınısı “feminen”, kalkansı “tiroit”, kumralsı,

billursu “kristaloit”, taraksı “pektin; muştı”, terliksi hayvan, Moğolsu “Mongoloit”, mantarsı “mantar biçiminde; fungiforme; kem’evi”.

+sIk / +sUk (<+sI-k (?)):

ET’de yalnızca +suk, +sük biçiminde yuvarlak ünlüdür. Bugün ünlü uyumlarına uymuştur.

Örnekler: bagarsuk (ET) > bagırsuk > bağırsak, tañsuk “ET. Fevkalâde. Hayrete değer olma. (tañ “garip, grip olan)” > tansık “TT. Mucize”, yüksük, sümsük “uyuşuk, mıymıntı”, sumsuk “yumruk”, kınamsık “ayıplanan”, ağlamsık “ağlamaklı”.

+sIl / +sUl (<+sI-l (?)):

Addan benzerlik fiili türeten +sI/+sU- ekiyle fiilden ad türeten -l ekinin kaynaşmasından oluşmuş ölü bir birleşik ektir.

Bu ek Farsça önek olan pür-‘ün işlevini karşılamakta anlatıma genişlik katabilir. Nitekim yoksul ve varıl sözcüklerinde pür- (“dolu”)’ e benzer bir anlatım vardır. Ek OT’de yoksul örneğinde görülmektedir.

Örnekler: yoksul “fakir”, varıl “zengin”, sensil “sana ait lan şeyleri kapsayan onlarla dolu”.

Yersil, damaksıl, dadaksıl sözcüklerindeki +sIl, +sAl işlevini gereksiz yere yüklediği için yanlış türetmedir.

+sIz / +sUz:

ET’de bugünkü gibi ünlü uyumlarına bağlı ve dört biçimlidir. OT’de ise bazen ünlü uyumlarına uymuş bazen uymamıştır. EAT’de yalnızca yuvarlak ünlülü biçimleri kullanılmıştır. Osmanlıca’da ise ekin düz biçimleri yeniden ortaya çıkmıştır. Yazı dilimiz şimdide (hâl+â = hâlde) +sIz/+sUz ekini, gayr-, nâ- ve Fransızcadan a-, in- örnekleri gibi sıfattan onun karşıt anlamlısını yapan bir yapılık olarak kabullenmemiştir. Bu nedenle öncekileri (gayr- ve nâ-‘yı) bu ekle Türkçeleştirirken taban olan sıfatın ad biçimine veya onun Türkçesine dönüyoruz: gayrı ciddi = ciddiyetsiz , gayrı muntazam = düzensiz, nâhil = ehliyetsiz, nâdan = anlayışsız gibi. Fransızcanın aynı anlatımdaki ön eklerine gelince, bu daha yeni sevdalısı olduğumuz bir yabancı dil olduğu için moda sözcüklerde kökün ad biçimine dönüp onları +sIz / +sUz ekiyle karşılayamıyoruz, bu yabancı giderme eklerini de çoğu zaman birlikte benimsiyoruz: normal → anormal, politik → apolitik, direkt → endirekt, reel → irreel gibi. Yine de kullanılmaya başlayan yeni sözcükler +sIz / +sUz ekinin bu engeli yavaş yavaş aşmaya başladığının göstergesidir: eşitsiz, geçersiz, yararsız, tutarsız, tutuksuz, meşrusuzluk gibi.

Örnekler: körksüz “ET. çirkin”, ögsüz (ET), öksüz “annesiz”, ıgsız “ET. hastaliksız, sıhhatli”, yazuksuz “ET. günahsız”, ilkisiz “ET. ezeli; başlangıcı olmayan (ilk ve iyelik eki)”, ağısız “ET. Değersiz. Malsız.”, kıymetsüz (OT. Kıpçak T.), küçsüz (OT. Kıpçak T.), sakalsız (OT. Kıpçak T.), edebsüz (OT. Harezmi T.), kalıncısız “ET. bâkisiz”, yoklunmaksız “ET. mahvedilemez”, sağışsız (OT) > sayısız, bazsuz (EAT), sensüz (EAT), idisiz > ıssız, hırsız, tüzsüz (ET), arıgsız (ET), bütünsüz (ET), mümkünsüz (hlk), ölümsüz “lâyemut”, umarsız “naçar”, bakışimsız “asimetrik”, olumsuz “menfi; negatif”, yatısız “neharî (yatılı: leyli)”, sözsüz oyun “mim”, teñsiz > densiz, seçmesiz yemek “tabldot”.

+şIn:

T. Banguoğlu bu ekin biraz önce değerlendirdiğimiz +(I)ş/+(U), +ş ekinden bir uzatma olduğu sanısındadır.

Örnekler: akşın, karaşın, “esmer”, sarışın, gökşın, mavişın vb.

+(I)t / +(U)t:

Eskiden beri birkaç sözcükle birlikte görüle gelmiş işlevi açık olmayan bir ektir.

Örnek: öğ+üt (ET) > öğüt “nasihat”, *karşu+t (ET, DLT) > karşıt, yaş+ıt “yaştış”, öz+üt “ET, Can. Ruh.”, sıg+ıt “ET. ağlama”, dölüt “oğulcuk; embriyo”, öçüt “ET. intikam”, yegit (ET) > yeğit, eş+ıt, ağıt, öñüt “önce”, somut “müşahhas”, boyut, çigit x çivit “çekirdek”, dikit “mağara tavanından damlayan suların tabanda oluşturduğu dikme”, bağ+ıt “TT. Kontrat”.

+tAy:

Ne ET’de ne de Batı Türkçesi’nin tarihsel dönemlerinde böyle bir ek yoktur.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte Moğolca kurultay sözcüğü örnek alınarak kurultay sözcüğüyle dilimize girmiş ve bu sözcükteki Moğolca ek daha başka sözcüklere de eklenmiştir. “Bir işin yapıldığı yer “anlatımını sağlar.

Örnekler: danıştay, yargıtay, sayıştay, araştırtay “enstitü”, kamutay “TBMM Genel Kurulu”, kurultay “kongre”.

+tI / +tU:

Birkaç sözcükte addan ad türeten bir +tI / +tU ekinin varlığı göze çarpıyor, Ekin işlevi açık değilse de bıraktığı örneklerden ve fiillere gelen -IntI ekindeki işlev koşutluğundan “aşağılama, küçük görme” işlevinde bir ek olduğu kanısına varılmaktadır: elti, koytu > kuytu tortu, pırtı, pinti, ekti, çatlı “hık diken; çalı” sözcüklerinde olduğu gibi. Bu işlev ile EAT’de +dU biçimdedir.

Bu ek işlek olarak iki heceli +Ir/+Ur ve +II/+UI ile uzatılmış yansılamalara getirilerek kullanılır: fısıltı gazetesı, zongultu, fışırıtı “ipekli bir kumaşın birbirine sürtünmesi yada suyun hafif hafif akması sırasında çıkan ses”, iñildü (EAT) gibi.

+(I)z / +(U)z:

Eskiden beri kullanılan bu ek bir değişim geçirmemiştir. Sözcükler bize bu ekin ET’den de önceye dayandığını göstermektedir.

M. Ergin ikiz ve üçüz’deki ekle boynuz gibi sözcüklerdeki eki ayrı madde başlarında değerlendirmiştir. Hatta topuz sözcüğü için de ayrı bir madde başı yapmıştır. Buna karşılık T. Banguoğlu ve Z. Korkmaz ise bunları aynı maddede toplamıştır. Biz de bu sözcüklerdeki eklerin kökenlerinin büyük olasılıkla bir olduğunu düşünerek aynı yolu yeğledik.

Bi+z ve si+z adları gösteriyor ki bu ek ET’den önce çokluk eki işlevindeydi. Ayrıca evin+iz, bérdi+m+iz (ET), genç+iz sözcüklerindeki ek de aynı çokluk ekinin kalıntısıdır

Boyn+uz, om+uz top+uz, gögüz > göğüs, beniz, geniz ve belki göz ve diz sözcükleri ikiz gibi bu ekin sayılara gelmiş biçiminin yansımasıdır diyebiliriz.

İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Bu tür ekler öteki türetme eklerinden sayıca daha azdır. Bu ekler büyük bir çoklukla isim köklerine gelmiştir. İsim gövdelerinden çok az sayıda fiil türetilmesinin nedeni bu gövdelere gelen türetme eklerinin az işlek olmalarıdır. İsimden fiil türeten eklerin bir bölümü isimden fiil türeten bir ekin -n-, -l-, -r-, -ş-, -t- gibi çatı ekleriyle genişletilip kaynaşmasından oluşmuştur. +Al- (<-A-l>), +An (<+A-n-), +Aş- (<+A-ş-), +lAt- (<+lA-t-) biçiminde birleşik eklerdir.

Muharrem Ergin'inki gibi, kimi dilbilgisi kitaplarında bu eklerin yalnızca “olma” ve “yapma” bildiren fiiller kurdukları, bu eklerin anlam ile ilgili özel bir işlevleri bulunmadığı yargısında bulunulmuştur. Fakat eğer isimden fiil türeten ekler arasında özellik ve işlev ayrılığı yok ise, Türkiye Türkçesi'nde niçin 19 ayrı isimden fiil türetme eki ortaya çıkmıştır diye düşünmek gerekir. Eklerin böyle bir çeşitlilik göstermesi hem aralarındaki işlev ayrılığından hem eklendikleri isimlerin ses ve hece yapılarındaki değişik durumlardan hem de bu eklerin aynı zamanda hangi kök ve gövdelere gelebildikleri konusunda belirli eğilimlere bağlı bulunmaları dolayısıyladır. Ayrıca aynı kök veya gövdeden farklı anlamda sözlerin oluşması da söz konusudur. Örnek olarak boş isimden türetilen boş+a-, boş+la-, boş+al- fiilleriyle yaş adından türetilen yaş+a-, yaş+lan- ve değişik anlamdaki yaş “ıslak” adından yapılan yaş+ar- fiilleri gösterilebilir. Aynı kökten gelen bu türevler ve aralarındaki anlam ayrılıkları ekler arasında birer göreceli işlev ve kullanılış ayrılığı bulunduğu işaret etmektedir. Aynı durumu toz+a-, toz+ar- toz+lan- örneğinde de görmekteyiz. Yine de +A-, +lA- gibi kimi ekler arasındaki işlev ayrılığı zamanla körelmeye uğramış olabilir.

+A- :

Bu ek Türkçe'de başlangıçtan beri vardır ve hiçbir değişim göstermemiştir.

Bu ek Eski Türkçe'de daha işlek bir durumda idi. Eski Türkçe'den bu yana işlek olmadığı anlaşılıyor. Yani örnekleri giderek azalmıştır. Müslümanlıkla birlikte (X. y.y.) dilimize bol bol giren Arapça ve Farsça sözcüklere pek nadir olarak geldiği görülür: harca-, rence- gibi. Buna karşın +A- ekinin fiil çatı ekleri ile uzatılmış biçimleri olan +Al-, +An-, +Aş-, +Ar-, +At-, uzunca bir süre doğrudan doğruya sözcük türetme gücünü korumuştur. Bu ek bugün ağızlarda da örnek türetmeyi sürdürmektedir.

Örnekler: aya- “ET. hürmet etmek”, aşı- “ET. yemek”, başa- “ET. oruç tutmak”, baya- “ET. müreffeh olmak”, küçe- “ET. zorlamak”, orna- (orun+a-) “ET. yerleşmek”, könle- (könül+e-) “ET. tefekkür etmek”, kobza- “ET. kopuz çalmak”, köze- “ET. ateş karıştırmak, toplamak”, tüşe- “ET. rüya görmek”, müne- “ET. takdir etmek”, sana- “ET. Saymak, hesap yap-”, yarlıka- “OT. buyurmak”, yaşna- (yaşın+a-) “OT. şimşek çakmak”, ada- “TT. nezretmek”, ota- “ot nevinden nesnelere tedavi etmek”, dile-, dişe- “diş çıkarmak, diş açmak”, dene-, dona-, benze- (beniz+e-), kayna-*, kişne-*, çigne-*, esne-*, alpa- “Yörs. cesur olmak”, aya- “Yörs. himaye etmek”, şirne- “Yörs. lâubalîleşmek, lâubalîlik yapmak”, küze- “Yörs. nişan almak”.

+Al-:

Bu ek isimden fiil türetme eki olan +A- ile -l- ekinin bir araya gelmesinden oluşmuş birleşik bir ektir. Eskiden beri kullanılmaktadır. Bu ek ünlü ile biten sıfatlara geldiğinde ünlü çarpışması nedeniyle ekin +A- ögesi eridiği için tabana yalnızca -l- eki eklenmiştir: incel-, yücel-, sivril-, diril-, yeğnil- “hafiflemek”, durul- gibi. Ekin bu özelliği Eski Türkçe’den beri vardır: tusul- “fayda vermek” gibi. Ayrıca -k ünsüzü ile biten sıfatlarda bu ünsüz eriyip düşmüştür: küçül-, seyrel-, ufal-gibi. Prof. Dr. Muharrem Ergin bu örneklerdeki eki -l- eki diye ayrı bir madde altında ele almış; bazı örneklerde FFYE olan -l- ile karıştığını, bu yüzden koca-l-, ufa-l-, büyü-l-, alça-l-, yükse-l-, küçü-l-, eksi-l- gibi örneklerde sözcüklerin tabanlarının hem ad hem de fiil olarak kabul edilebileceğini ifade etmiş “Herhâlde fiilden fiil yapım eki olan -l- benliğini kaybederek bazı misallerde isimden fiil yapım eki şeklinde kalmıştır denebilir. Belki de aslında isimden fiil yapım eki olan -l-, fiilliği unutulmuş köklerin sonunda kalan fiilden fiil yapım eki -l-’den çıkmıştır.” kararına varmıştır. (a.g.e., 181. s.).

Örnekler: yokal- “OT. yok olmak”, sağal- “tedavi olmak”, şenal- “1. Meskûn olmak. 2. Bitki, gelişmek.”, senel- “Yörs. küstahça, müteceviz durum takınmak”, genel- “Yörs. rahatlamak ve ferahlamak”, azal-, çoğal-, düzel-, dikel-, yönel-, gencel-, dincel-, kartal-, körel-, sertel-, daral-, bola l-, bunal-, domal-.

+An-:

+A- ekli ile dönüşlük bildiren -n- eklinin kaynaşmasında oluşmuştur. A. Von Gabain (a.g.e., 49. s.) bu ekin +m- ve +n- biçimlerini de görerek +n- biçimiyle madde başına almıştır. Ek Eski Türkçe’de sık geçmez. Örn. kirtün- (< kirtü+n-) “doğru ol-, gerçek ol-”, sakın- “düşün-”, uzan- (

Örnekler: in+a-n-, güv+e-n-, il+e-n-, gön+e-n-, dadan- (

+Ar-:

+A- ve -r- eklerinin art arda gelmesinden oluşmuş bir birleşik ektir.

Bu ek renk isimlerinden fiil türetmede kullanılan +Ar ekli ile karıştırılmamalıdır. Bunun nedenini bir sonraki madde başında belirteceğiz. Türkçe’de, inceleme çerçevesine soktuğumuz en eski dönemden bu yana görülmektedir.

Örnekler: ider- / iter- (

+Ar- (renk adları yaparı):

Kimi önadlara ve renk adlarına gelerek “olma” bildiren ve geçişsiz fiiller kuran +Ar- eki, ET’ deki er- fiilinin bir süre sonra birleştiği sözlerle kaynaşarak ekleşmesinden oluşmuştur. Kaşgarlı Mahmut DLT’ de bu ekin er- yardımcı fiilinden oluştuğunu kızardı: kızıl erdi, karardı: kara erdi gibi örneklere dayanarak açıklamıştır. Renk adlarından oluş bildiren fiiller türetmede işlek olarak kullanılır.

Bu eki bir önceki madde başında verdiğimiz aynı biçimdeki ekle karıştırmamak gerekir. Çünkü bir önceki ek “yapma” bildiren birleşik bir ek iken şu an üzerinde durduğumuz ek “oluş” bildiren bir ektir. Ayrıca, onar-, başar- gibi örneklerdeki ek -gar-, ve -ger- biçiminden, Batı Türkçesi’nde g ve ğ’sı düşüp -Ar- biçimine dönüşerek oluşmuş olabilir. Çünkü ET’ de bir önceki ekle aynı işlevi veren bir -gar ve -ger eki de vardı: suvgar-(Fakat bu sözcüğün ET’de suvar- biçimi de olduğunu bildiren -Ar eki ile tam bir benzeysişe girdiği hükmünü verebiliriz), köñülker-“ET. tefekkür et-” çınar- “EUT. araştır-” tüp+ker- “ET. tahkik et-, aslını araştır-”, bir+ger-ü “ET. beraber”, çın+gar-u “ET. tam”,

töz+ker-inçsiz “ET. temelsiz”, kodı+kar- “kıymetten düşür-”, taş+kar-/taş+gar- “ET. at-, uzaklaştır-”, içger-/içker- “ET. İthal et-. İtaat altına al-. Eve dön-”, cücer-“Azeri T., (Bitki, tohum vs.) çık-, yeşer-, sür-” sözcüklerinde olduğu gibi.

Bu ek, r - l değişmesi nedeniyle EAT’ de kimi zaman ve bugün kimi ağızlarda l’li biçimlere geçmiştir: saral-, karal- örneklerinde olduğu gibi.

Örnekler: akar- (OT. ağar-), morar-, yeşer-(< yaş+ar-), kızar-, göğer-, karar-(< kara+ar-), sarar- (< sarıg+ar-), göler- “göl hâline gel-”, gözer- “göz göz ol-”, yaşar-, alca+r- “alcalaş-”, pusar-, tozar-.

+Aş-:

İFYE +A- ekinin işteşlik -ş- ile kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir.

Eskiden beri var olagelen bir ektir. Bu ek, kendinden önce FİYE olan -mA ekini aldığımda A’sı düşmüştür: sarmaş-, karmaş-, gülmeş- “birbirine dokunarak gülüş-” örneklerinde olduğu gibi. Bu ekin -mA ile aldığı yeni biçimden dolayı Prof. Dr. Veciye Hatiboğlu bu eki ayrı bir madde başı ile sunmuştur. Ayrıca bu ekin örnek kelimeleri olan savaş-ış, barış-ış, güreş-ış, uğraş-ış gibi kelimelerinin hece binişmesi dolayısıyla sonlarındaki -İş ekini yitirerek bugün hem fiil hem de isim gövdesi biçiminde kullanıldığını düşünmekteyiz.

Örnekler: yanaş-, uğraş-, kamaş-.

+At-:

İFYE +A- ekiyle fiillerden ettirgen fiiller türeten -t- ekinin kaynaşması ile oluşmuş bir birleşik ektir. Kaynaşma dolayısıyla -t- ekinin işlevi körelmiştir.

Bu ek ET’ de yoktur. Yalnızca küzet- “muhafaza et-” sözcüğünde vardır. gözet-; fakat kutad- “mutlu et-”, kıwad- “sevindir-”, yokad- “mahvet-” gibi anlamlandırmalarda olmasına karşın bu sözcüklerde bulunan +Ad- eki aslında “oluş” bildiren bir ektir (mutlu ol-, yok ol- eki yine de OT’ nin Kıpçak sahasında bulunan gözed “gözet-” örneğine bakılarak ekin işlevi tartışılabilir.)

Örnekler: tüket-, öğret-, yönet-, donat-, yarat-, gözet-, ilet-, gönet-, düzet-, “düzelt-”, dinet-, “dinelt-”.

Bu ekle epey geçişli fiil türetilmesine karşın son iki örnekte de görüldüğü gibi, yazı dilimizde bu sözcükler bir ek yığılması yoluna giderek edilgenlik bildiren +Al- ekinin ve -t- ettirgenlik ekinin birleşmesiyle bu ekin işlevi daha çok bu birleşik ekle (+Alt-) verilmeye başlanmıştır. +et- fiillerinin genç rakipleri +lAt- fiilleridir: Örn. düzlet-, tozlat- gibi.

+DA:

Türkçe’de eskiden beri görülen ve ses yansıması isim sözcüklerinden fiil türetmede işlek olarak kullanılan bir ektir. Alda-, iste- (

Eski Türkçe’de ekin ham d’ li hem t’ li şekilleri Batı Türkçesi’nde yalnızca iste-fiilinde kalmıştır.

İşlek olarak kullanıldığı ses yansıması kelimelerin sonu hep l, r, y gibi sedalı ünsüzlerle bittiği için bugün yalnızca d’ li biçimleri kullanılmaktadır, diyebiliriz.

Örnekler: ünde-“OT. ünle-”, poturda- (poturda-k) “hık. Motorsiklet çalış-”, fingirde-, kıkırda-, fındırda-, “dönerek ses çıkar-”, lıkırda-, atta- “OT, ad koy-”, küde-“ET.Karahanlı sah. gürültü et-”, kur+da- “ET.K. sah. karıştır-(kur: defa, sıra)”, alta- “ET. alda-”, ünte- “ET. seslen-”, huğda- “Yörs. kulağı çımla-”, cığılda- “yörs, dövülen çocuk söverekten bağır-”, tıl+da-m “KB. Hatip, güzel konuşan”, til-de-m “KB. Haberci. Peygamber.”, güvülde- (EAT), izde- (EAT) yelte- “DK. şevke getir-”

+I- / +U-:

Kökünü hakkında, ikisi de birer ünlüden oluşuk olan +A- ve +I-/U- ekleri arasında yapıcı bir ortaklık olup olmadığı sorusuna yanıt arayan Tahsin Banguoğlu (a.g.k. 210. s.) iki ek arasında açık bir işlev ayrılığı saptamamasına karşın, bunları ağaç/ıgaç vb. ikili köklerde olduğu gibi a > ı biçiminde bir ünlü değişmesine bağlanmanın da yerinde olmadığı görüşündedir. Fakat Eski Türkçe’nin 13. yy’a dek uzanan birkaç örneğini tartışmadan geçiren M. Erdal, Old. Turkic Word Formation II adlı kitabının 474. sayfasında +I-/U- eklerinin köke katmış olduğu anlam özellikleri bakımından +A- ekine karşı bir ayrılık gösterdiğini saptamıştır. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz ise “Durumu Türkiye Türkçesi açısından ele aldığımızda +A-’nın bir ek olarak değerlendirilmesi doğaldır. Ancak, +I- ve +U- eklerinde işlev bakımından bir ayrılık da söz konusu değildir.” (a.g.k. 115. s.) sonucuna varmıştır. Sonuç olarak söz konusu iki ek arasındaki ayrılık kesindir. Bunun bir kanıtı da, +A- ekinin çatı ekleriyle uzatılınca kaynaşma yoluyla birer birleşik eke dönüşmesine karşılık +I-/U- ekinde böyle bir ek kaynaşmasının olmamasıdır: barın-, ber-ki-t-, dağı-l-, dağı-t-, peki-ş-, sakı-n- (sak “uyanık, tetikte”) vb.

Bu ek ET’ de işlek kullanılmasının yanında, eklendiği kökün yalın durumu çok kez, bu kökün başka türevleri aracılığı ile ortaya konabilmektedir. Bu durum ekin ET’ den çok daha eski dönemlere ait olduğu izlenimini güçlendirmektedir.

Bu ek bugün TT’ ye kimi eski türevleriyle uzana gelmiş ölü bir ek durumundadır. Öyle ki, verdiği örneklerden kimilerinde ek kökle kaynaşarak ayrılmaz bir duruma girmiştir: ağırı – (< ağır+ı-), çürü-, doku-, ışı-, kaşı-, koru-, kuru-, şakı-, yaşı-/yaşu- (ET), bayı- “zenginleş-” taşı- (taş “dış”) vb.

Örnekler: kingü-“KB. genişle-”, öli- “ET. nemlen-, ıslan-”> hülü-“Yörs. yumuşat-; tartip et-”, boşu- “ET. kurtar-”, esni- “ET. hatırla-”, törü- “ET. türe-, yaratıl-”, oku-, butı- “ET. K.sah. buda-(but “dal”)", kızı- “ET. K.sah. pahalalan-”, yalabı- “Y.E.D. parıl parıl parla-, ışık saç-”, agazı- “OT. başla-”, rençi- “OT. İncin-. Zahmet çek-”, uz+u-n, kar+ı-ş, uyu- (

+(I)k- / +(U)k-:

ET'den uzana gelen bir ektir. ET'de otuzun üstünde örnek vermesine karşın TT'de işlek olmadığı için altı yedi örnekle sınırlanmıştır. Fakat türettiği fiillerin kullanılış alanı canlı ve geniştir: açık- (aç+ık-, EAT.), birik-, çık-(< taş+ık-), gecik-, gözüük- vb.

Örnekler: içik- “ET. İçeri gir-. Emri altına gir-.”, yolda rastla-”, münük- “ET. aykırı git-, haddi aş-”, çımk- “ET. gerçekleş-”, usuk- “TT. Akıllan-. Sus-.”, yelik- “yel gibi koş-”, aguk- (ag+uk-)“ET. zehirlen-”, Tarık- “ET. darılıp öfkelen-”, kanık- “14. yy. kan otur-”, çav+ık- “ET. ün sahibi olup güçlen-”.

+kIr- / +kUr-:

Bu ek için T. Banguoğlu “İFYE +Ir- ekinin +(I)k ile kapanan iki heceli bir isme gelmesinden (sümük gibi) birleşme yoluyla oluşmuş olmalıdır (sümük+ür-> süm + kür-)” (a.g.k. 213. s.) demiştir. Fakat bu ek ET'den bu yana kullanılmaktadır. T. Banguoğlu'nun dediğini kesin olarak kabul edebilmemiz için ‘sümkür-’ dışında başka sözcüklerin de tarih içindeki Türkçe’de kullanılmış olması gerekirdi. Sonuç olarak bu ekin ses yansımaları köklerden fiil gövdesi türeten başlı başına bir ek olduğu fikriyle yetinebiliriz.

Örnekler: aykır- “ET. haykır-”, kıkır- “ET. bağır-”, alakır- “bağır- (ET)”, yanıkır- “ET. Uygur sah. yankılan-”, tozgır- (ET), kışkır-, hünkür-, püfkür-, *öksür- (< öksür-), *aksır- (< aksır-), pıskır-, *tıksır- (< tışkır-), çavkır-, pufkur- pavkır- “Yörs. Ateş, alev alev yan-. Alevleri bir yere doğru yönel-”, kuğur- “güvercin, öt-”, çemkir-, süskür- “Çokça süslenip püslenerek dikkat çek-. Kozmetik kullanarak süslen-”, cevkir- “Yörs. yeni doğan çocuk, ağla-”.

+I-:

+Al- eki ile işlevdeştir. Hatta +Al ekinin başka bir şeklidir, diyebiliriz.

Sonu ‘k’ ünsüzüyle biten önelere geldiğinden bu ünsüz eriyip yiter: küçül-, seyrel-, ufal- örneklerinde olduğu gibi.

Örnekler: durul-, incel-, köknel-, kısal- sivril-, doğrul-, eğril- çaw+ı+l- “ET. K. sah. meşhur ol-”, ögdi+l- “ET. K.sah. övül-”.

+IA-:

Bu ek Türkçe’de eskiden beri hep aynı kalmıştır. Ekin işlekliği, türettiği fiillere birbirinden ayrı anlamlar yüklemesiyle de kendini gösterir. Bu özelliği zamanla kazanmıştır. Kullanılmayıp veya kullanımdan düşüp sonlarına bir fiilden fiil türetme eki olarak o şekilleri de kullanım alanında görünürler. Böyle fiillerde +IA- eki ile fiilden fiil türetme eki birleşerek tek bir ek durumuna gelmiş hissini verirler: can+la-n-, hoş+la-n-, küf+le-n-, et+le-n- iç+le-n-, hasta+la-n-, hoş+la-n-, küf+le-n-, et+le-n-, iç+le-n-, sayrıla-n-, dalga+la-n-, bir+le-ş-, ak+la-ş- iri+le-ş-, kir+le-t-, dar-la-n- örneklerinde olduğu gibi. Fakat +laş-, +lan- birleşimleri ayrı bir ek olarak da ele alınabilmiştir. Nitekim biz de öyle yapacağız. Her zaman işlek olmuş bu ekle baştan beri Türkçe’ye yabancı dilerden gelmiş kelimelerden fiiller de yapılmıştır ve yapılmaktadır: başla- “ezan oku-”, muştula-, poyrazla-, vidala-, betonla-, gazla-, parala-, nomla- “kanun yap-”.

Dar ünlülerle biten iki heceli tabanlara gelen +IA- eki, bazen orta hece düşmesine neden olur ve +IA eki tek heceli bir tabana gelmiş gibi gözüür: sızıla-> sızla-, yassıla-> yasla-, inile-> inle-, kokula-> kokla-, besile-> besle- ve belki anla- < aşıla-, derle- <+térigle- örneklerinde olduğu gibi.

+IA- eki yazı dilimizin ulusallaştırılması hareketinde özellikle yaratıcı bir devinç (rol) oynamıştır ve oynamaktadır. Dilimize yabancı sözcüklerin rahatça girmesi için elverişli bir köprü olan kıl-, bol-, et-, eyle-, ol- gibi yardımcı fiillerin yerini bu ulusallaştırma hareketinde +IA- eki almıştır: hasta ol-: hastalan-, ayar et-: ayarla-, ihtar et-: hatırlat-, borda et-: bordala-, itmam et-: tamamlama-, mağrur ol-: gururlan-, teyit et-: doğrula-, tekzip et-: yalanla-, ikmal et-: bütünle-, tetkik et-: incele-, tahkik et-: gerçekleştir-, tanzim et-: düzenle-, tekabül et-: karşıla-, analiz et- / tahlil et-: çözümle-, tasnif et-: bölümlen-, istintak et-: sorgula-, tatbik et-: uygula-, izah et-: açıkla-, salâhiyetdar kıl-: yetkile-, tevkif et-: tutukla-, motive et-: güdüle-, teşhis et-: tanıla-, sembolize et-: simgele-, teganni et-: yırla- (yörs), tefrik et-: ayırma-, sabote et-: baltala-, idrak et-: algıla- gibi.

Öbür örneklerden: sağla-, dinle-, eyle-, köpekle-, “Yörs. çok yorularak köpek gibi solu-”, lıgla- “akarsu, alüvyon yığ-”, salla-, tasla-, damla-, horla-, bedizle- “OT. süsle-”, eşengüle- “ET. birinin hâlini sor-”, körkle- “ET. süslen-”, körünçle- “ET. teşhir et-”, mençile- “ET. sevin-”, mañla- “ET. yürü-”, ömgekle- “ET. emekle-”, süle- “ET. harbet-”, söyle-(ET)> söyle-(TT), tanukla- “ET. İspat et-”, uçuzla- “ET. aşağı, hakir gör-”, üzmele- “ET. imha et-”, algışla- “OT. alkışla-, hayırdua et-”, işle- (OT), sakışla- “ET. K.sah. say-”, tañla- “OT. hayret et-”, başla-, vazıla- “Yörs. gövdesi çok ağır-”, kıvla- “hık. Avcılıkta avı ürktüp belli bir yöne sürmek için topluca yaygara çıkar-; kıv yap-”, keşifle- “Yörs. gizlice birini gözetle-”, yamsıla- “Azerice. taklit et-”, ay+la-k, toyla- “YED. Ziyafet ver-”, pörtle- “meyve, kabuğu yarılıp içi dışarı doğru çık-”, şıla- (<*ış+la-) “DK. aydınlan-, şavk ver-”, atla-(ata bin-) , ısla-(<ısla-), sapla-(bıçağı sapına dek sok-), eğle-“eteğinden çek- beklet-”, kolla-, özle-, jagıla-“DLT. çağla-”, küle- “ET. sena et-”, solla-, belle-, bekle-, tapla- “ET. kabul et-”, yogla- “ET. yas tut-, ölü yemeği ver-”, nişadıyla- “argo. kötü söz veya eylemle birisini yanından kaçır-”, yaldızla- “tezhip et-”, yenile- “tecdit et-”, tañla- “ispat et-”, söyle- <*sö-d-üg+le-, otala- (

+IAn-:

+IA- ekiyle kurulmuş geçişli ve geçişsiz fiillerin bazıları -n- dönüşlülük eki ile genişletilerek +IAn- biçiminde kaynaşmış ve bir birleşik ek oluşturmuştur. Bu eki +IA- ve dönüşlülük eki olan -n-'nin üst üste geldiği +IA-n- biçimiyle karıştırmamalı. Çünkü birleşik ek durumundaki +IAn-'daki -n- eki atıldığında +la- ekiyle biten kelime bir anlam ifade etmez: dillen- → dille- (anlamsızdır), uslan- → usla-, kanatlan- → kanatla- gibi. Oysa birleşik ek olmayan +IA-n- biçim biriminde durum tam tersidir. Kimi kelimelerde böyle değilmiş gibi gözükse de bunun nedeni biçim benzerliğinden ibarettir: yağ+la-n- “yağ sürün-” → yağ+lan- “yağ bağla-”, baş+la-n- “girişil-” → baş+lan- “baş bağla-”, para+la-n- → para+lan- “para sahibi ol-” örneklerinde görüldüğü gibi.

Örnekler: yiğit+lan- “yiğit gibi davran-”, horozlan-, aydınlan- “tenevvür et-”, yaltaklan-, bilmezlen- “tecahül et-”, çıkarlan- “intifa et-”, adalan- “ET. tehlikeye düş-”, çoğlan- “ET. parla-”, öğlen- “ET. kendine gel-; ayıl-”, çöreklen- ruyalan- “Yörs. cinsel düş gör-”, kımlan- “1. Kuş uçmaya hazırlan- 2. Bir kimse, kalkacakmış gibi kıpırdan-”, dıngıllan- “Yörs. yüksek bir yerden aşağı sallan-, sark-”, yangılan- “iltihaplan-”, böbürlen-, yararlan- “istifade et-”, azlan-“ET. K.sah. azımsa-”, yazıklan-“teessüf et-; hayıflan-”, kızlan-“ET.K.sah. pahalı bul-”.

+IAş-:

Aynı +lAn- birleşik eki gibi oluşmuştur. +lAş- birleşik eki +lA-ş- biçim birimiyle karıştırılmamalıdır. +lAn- birleşik ekindeki ayırıcı özellik bu ek için de geçerlidir. Bu ekte de biçim benzerliği dolayısıyla saptanma yanılığın düşülebilir. Bunun için dilin olanaklarını bilmek ve biraz dikkat gerekir. Örn. taş+la-ş- “birbirini taşla-” → taş+laş- “taş kesil-”, bek+le-ş- “birbirini bekle-” → bek+leş- “katılaş-”, ters+le-ş- → ters+leş- “huysuzlaş-” gibi. Yine +lAn- ekinde olduğu gibi, +lAş- eki ile +lA- ekinin aynı kökte bulunmadığı örnekler pek çoktur: vedalaş-, sözleş-, haberleş-, tokalaş-, şakalaş- güçleş- irileş-, sıklaş-, çocuklar-, kömürleş-, yerlileş-, nöbetleş-, yoğunlaş- “Tekasüf et- Konsantre ol-”, başkalaş- gibi.

Bu ek ET ve OT’ de gereçlerim arasında görülmedi.

Örnekler: soysuzlaş- “tereddiye uğra-”, bönleş- “aptallaş-”, azgınlaş-, anaçlaş-, olçumlaş- “Yörs. köyden bir kişiyi kente gelince hâl ve hareketlerini, değiştirmek ya da kendini köylülerden üstün gör-”, sürüleş- “bir topluluk, raiye gibi davranır ol-”, zirzoplaş- “delişmence davran-”, bağlaş- “ittifak et-”, yeğınleş- “şiddetlen-, üstün duruma gel-”.

+(I)msA- / +(U)msA-:

İstek bildiren ve İFYE olan +sA- ekinin baş tarafına -m ünsüzü ile sonuçlanan bir ismin sonundaki bu m sesinin aktarılmasıyla oluşmuş bir birleşik ek olma olasılığı üzerinde duruluyor. T. Banguoğlu bu konuda “Belki burada ben+im+se- fiilinde, başka anlatımda olan (iyelik) bir -im eki aracı olmuş ve isimden +imse- fiilleri baş göstermiştir.” (a. g. k. 212. s.) derken N. Hacıeminoğlu gül- fiilinden yapılmış gül-üm adındaki -Im-/Um ekinin aracı olabileceği görüşündedir (Yapı Bakımından Fiiller, s. 224/11). Kısaca bu ekin gelişimi bugün için daha kesin bir açıklamaya bağlanabilmiş değildir.

ET’ de isimden fiil türeten bir +sA- eki bulunduğu hâlde, +(I)msA- biçiminde bir ek yoktur. Bu nedenle ekin daha sonraki bir gelişmenin ürünü olduğu anlaşılıyor.

İşleklik alanı geniş değildir. Yalnızca birkaç örnekte görülür. Bugün hem İFYE hem de FFYE görünümünde örnekler vermektedir.

Örnekler: *kül-ümse- “ET. gülümse-” (M. Ergin bu kelimedeki ekin [- (ü)mse-] Türkçe’de böyle bir FFYE olmaması durumuna dayanarak bu kelimeye isimden yapılmış fiillerden benzetme yoluyla gelip yerleştiği ve kalıplaşmış bir şekil olduğunu belirtmektedir), kötü+mse- “bir olayı, konuyu vb. yalnızca olumsuz yönleriyle düşünmek veya ele al-”, sayrı+msa- “kendisini hasta gibi göster-”, azımsa-, çoğumsa-, gücümse- “Bir şeyin yapılmasını zor gör-. Bir işi isteksiz yap-”, kuru+msa- “kuru yemiş iste-”, anı+msa-, küçümse-, iyimse-r, benimse-, sayrı+msa-k “kendisini hasta gibi gösteren”.

+(I)r- / +(U)r-:

Aslında isimden fiil türeten eski bir +(I)r- / +(U)r- ekini, çözümünü oldukça güç sayılı örnekleriyle tanıyoruz. Belki +i- ekinde bir uzatmadır. ET’ deki ve Doğu Türkçesi’ ndeki -gUr- FFYE ile ilgili görünür. Fakat ikisi arasında bir işlev ayrılığı vardır. +(I)r- / +(U)r- eki ‘olma’ ifade ederken -gUr eki yapma ve yaptırma ifade der. Özetle, +r- eki yansılama isimlerden fiil türetmek için eskiden geniş ölçüde kullanılmıştır.

Örnekler: belgü+r- “ET. belir-”, birk+r- “ET. K.sah. homurdan-”, idir- “OT. takip et-;izle-”, yañı+r-tı “ET. yeniden”, kıskar- “OT. kısal-”, çaşı+r- “ET. K.sah. iftira et-”, üfür-, anır-, bağır-, geçir-, delir-, sömür-, çağır-, *öksür-, tıksır-*, aksır-*, ısır-, kaba+r-,

bekür- “ET. tahkim et-”, yangu+r- “ET. sesi aksettir-, çınla-”, kak+ır- “ET. K.sah. boğazı gürültülü bir şekilde temizle-”.

+rA-:

Bu ek çok eskiden verimli olmuş olmalıdır. ET’ de sayılı ve kimi uzatılmış örneklerine rastlanır (kew+re-, yi,g+ren-, kek+reş-). TT’ ye ulaşan +re- fiilleri de çözümleri zor ve şüpheli kalıntıdır, ET’ nin Karahanlı sahasında ekin +rı- ve +ri-‘ li biçimi de vardır.

Örnekler: anra- “ET. arslan, kükre-”, kek+re-ş- “ET. tahkir edip kızdır-”, çırna- “ET.K.sah. çınlar-”, kökre- “ET. sığır möğle-”, iñre- “OT. inle-”, titre-, şakra- (kuş), çokra- “pınar, yemek, mide) kayna-”, gevre-, gümre-, kekre- “acımtırak ol-”, okra- “at, yem isterken veya yem yerken homurdan-”, akra- “at, homurtulu ses çıkar-”, kavra-, kıpaş-, kıvrın-, sıçra-, yıpran-, davran-, doğra-, iğren-, imren-, kavra-, kıpraş-, kıvrın-, sıçra-, yıpran-, yıprat-, mra- (köpek), depre-, depreş- “nükset-”, kükre- (Talat Tekin’in ayırımı < kür+kire-), öğ+re-n-.

+(I)rgA-:

Bu ek bir birleşik ek görünümündedir.

Eski Türkçe’den beri hemen bütün şivelerde pek az sayıda örnek vermiştir. TT’ de +(I)msA- ekine koşut işlevdedir. Rastlantılı olarak +(I)msA- eki gibi bu ek de hem isim hem fiil tabanlarından fiil türetir olmuştur.

ET’ de ekteki g, k biçimindedir.

Örnekler: alpırka-n- “ET. Kahramanca davran-. Kendine yiğit süsü ver-”, kıwırka-k+lan-“et. hasislik et-”, tsuyurka-“ET. merhamet et-”, uyrıkan-“ET. feryat et-”, es+irke-“ET. K.sah.(es: fenalık) esirge-”, tañ+ırka- “ET.K.sah. hayret et-”, çoğurgan- “hık. bir kişi, payına umduğundan çok düşmesi karşısında gizli bir sevinç ve mutluluk duy-”, yadırga- taşırga- “hayvan, tırnağını taşa zedeledi-”, azırga-” az gör-; azımsa-”, yedirge-, isirke- “ET. Merhamet et-. Hasislik et-“.

+sA-:

Türkçe’de eskiden beri kullanılan; fakat işleklik alanı geniş olmayan eklerden biridir. Eskiden örnekleri daha çoktu. ET’ de istek fiilleri anlamında canlı olan +sA- fiilleri ‘cinsel istek’ anlamında çok canlı kalmıştır.

ET’de +se- fiilleri (istek) ile +si- fiilleri (benzerlik) iyice ayırt edilmiştir (suwsa- = susa-, suwsı- “sulana-, su tadı al-” kelimelerinde olduğu gibi.). Fakat yine öteden beri bu iki ekin ve uzatılmışlarının dil şuurunda, belki anlam ve ses yakınlığı nedeniyle karıştırıldığı görülmektedir. Örneğin aynı anlamı veren bazı kelimeler hem +sA- hem +sI- eki ile türetilmiştir: çoksa- ve çoksu-, çığse- ve çığsi-, darsa- ve darsı-, dişise- ve dişisi-, erse- ve ersi- gibi.

-im+se- eki gibi -ik+se- ekleri de birleşme eğilimi göstermiştir: kan-ıksa-, duruksa- örneklerinde olduğu gibi. Şu farkla ki, burada +se- eki -ik FİYE üzerine değil, -ik-FFYE üzerine gelmiş gibi görünür. Yalnızca gec-ikse-ın- / gec-iksi-n- örneğinde birleşik ek yukarıda +imse- fiillerinde olduğu gibi isim köküne gelmiş bulunur.

+sA- fiilleri bugünkü Türkçe’de artık benzerlik anlamında, “öyle bul-, say-” anlatımında fiilleri yaratmak eğilimini göstermiştir: uzaksa- “istib’at et-”, büyükse- “izam

et, gözde büyüt-”, gerekse- “ihtiyaç duy-”, hafifse- “istihfaf et-”, rakipse- “istirkap et-” örneklerinde olduğu gibi.

Örnekler: kekse-k “ET. kindar; kinli”, barıgsa- “ET. gitmek iste-”, kirige-“ET. girmek iste-”, biligse-“ET.K. sah. bilmek iste-”, ölügse- “OT. ölmek iste-”, ulugsa- (ET.K.sah.), suwsa-(OT), meğirse- “Yörs. insan yada hayvan, yavrusuna sevgiyle sevecen davran-”, küse- “ET. iste-”, aygırsa-, koçsa-, tekese-, çirkinse- “çirkin bul-”, garibse-, bugursa-“EAT. Dişi deve erkek deve iste-”, sense- “EAT. seni arzu et-”, gürükse-(tavuk), ökse- “göreceği gel- (öksü- “kendini öksüz ve kimsesiz görüp üzül-””, egirse- “DLT. ilâca ihtiyaç duy-”, evse- “DLT. evi özle-”, kapsa- “DLT. kaplamak iste-”, kökse- “göge çıkmak iste-”.

+sI- / +sU-:

+sA- ile işlevdeş sayılabilecek bir ektir. Z. Korkmaz, “Bu özelliği dolayısıyla ekin +sA- > +sI- biçiminde bir ünlü daralmasıyla oluştuğu söylenebilir. Boğursa-/ boğursu-, çığse-/ çığsi-, erse-/ ersi- gibi örneklerde eklerin aynı işlevle aynı anlamda fiiller türetmiş olması böyle bir yargıya ulaşmayı kolaylaştırmaktadır.” (a.g.k. 122. s.) dese de en mantıklısı T. Banguoğlu’nun “bu iki ekin işlevinin ET’ de kesin olarak ayrı olmasına (suwsı- , yagsı-, eksu) dayanarak zaman içinde dil şuurunda işlev yakınlığı ve ses benzerliği dolayısıyla birbirine karıştırılmış olması olanaklıdır” düşüncesidir.

Benzerlik, gibilik gösteren +sI’ lı fiillerin bir kısmı da ekteki, kişinin kendi değerlendirmesinden kaynaklanan “gibi görme, sayma” işlevini pekiştirmek için -n dönüşlük ekiyle uzatılmıştır.

Örnekler: erksin- “ET. hakimiyeti altına al-”, barımsın- (ET.K.sah.), evsin- (ET.K.sah.), kurugı- “ET.K.sah. kurumaya başla-”, suwsı-“K. sah. sulan-”, boğası- “çiftleşmek iste-”, yabansı- “istigrap et-”, yadsı- “kâfir ol-, kafirlik et-”, gereksin- “ihtiyaç duy-”, ayrıkı- “başka türlü ol, başkalaş-”, arsin- “utanır gibi ol-, utan-”, ayıpsın- “ayıp bul-”, horsun- “hor gör-”, kolaysın- “kolay gör-”, tiksın-, zorsun-, azsın-, çoksın-, güçsün-, buğrası- “dişi deve erkek iste-”, düvesi- yansı-.

FİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Bu bölümde türetme eki olarak tanıdıklarımızdan bir çoğunun da zaten eski çatı ekleri ya da birleşikleri olduğunu ayımsıyacağız: aldir-, barış, darıl-, gücen-, inan-, konuş-, tuttur-, yırt- vb. Türkçe'nin yapı ve işleyişindeki canlılık ve esneklik, gerektiğinde fiilden fiil türeten eklerin işlevlerinde de böyle bir esneklik yaratmıştır. FFYE' lerinin bir bölümü, söz gelişi tika-'taki -a- eki gibi biçimce, eklendiği fiil köküyle kaynaşarak kökün ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiştir. Bunlar içinde -DUr- / -DUr-, -(I)ştIr- / -(U)ştUr- eklerinde görüldüğü üzere başka bir ya da daha çok ekle kaynaşarak birer birleşik ek oluşturmuş olanlar da vardır. Kimileri de daha eski bir ekteki ses değişmesi, ses düşmesi veya ses kaynaşması yoluyla oluşmuştur: ak-it-ar- > aktar-, DLT. könd-ger- > kön-der- > gönder-, *közd- ger-> közder- > göster- gibi.

-A-:

Eklen diği fiilden pekiştirme fiilleri türeten bu ek ET'den beri pek seyrek örnek vermiştir. T. Banguoğlu bu ekin ET'de fiil köklerine berkitme eki olarak gelen -gA-

ekindeki -g-'nin düşmesiyle -gA- > -A- biçiminde ortaya çıktığı görüşündedir. Biz ise verilen örneklere bakarak bu -gA-'nın FİYE olan -g ekiyle İFYE olan +A- ekinin kaynaşması ile -g+A- > -gA- değişimini gerçekleştirmiş bir birleşik ek olduğu görüşüdeyiz: tol-ıg+a- > tol-ga- > dol-a- gibi. Öbür yandan T. Banguoğlu'nun sıraladığı dola-, bula-,ula-,dadan-, kazan- gibi örnekler ile dol-, bul-, ul-, kaz- fiil kök veya gövdeleri arasındaki anlam farkı dolayısıyla N. Hacıeminoğlu onun görüşüne karşı çıkmıştır (Yapı Bakımından Fiiller, 103. s.). Söz konusu ek daha ET' de -A- biçimine girmiş durumdadır. -A- eki , -AmAk, -AgAn ve -AmIk gibi birleşik ekler içinde varlığını sürdürme gelmiştir: bas-a-mak, gül-e-ğen, kız-a-mık örneklerindeki gibi.

Örnekler: yöre- "ET. izah et-", kala- "ET'nin K. sah. Sakla-", kama- "ET'nin K.sah. kamaş-", amra- ET < amır-a-, buyura- "ET'nin K. sah. sürekli emret-", il-e-n- "ET. Takıl-. Hüküm sür-. Hakimiyete geç-", dir-e-gük (ET) > dir-e-k, agna- > ag-ın-a- "OT. yatıp debelen-", aşı- "yen-, alt et-", ıra-"Osm. Uzaklaş-", tara-, tıka-, evse- "Yörs. tahılın içindeki yabancı maddeleri evsecek içinde savurarak çıkar- (evs- "Osm. hububat savur-")".

-AkIA-:

Fiilden türemiş isimler üzerine +IA- ekinin getirilmesi ve önceki ek ile kaynaşmasıyla dilimizde kimi birleşik ekler oluşmuştur ki, bu eklerin eskilerinden biri de -AkIA- ekidir. -IkIA- biçimindeki eki de onun bir değişimi sayabiliriz. ET' den bu yana zamanla işlekliliği artan bir ektir.

Örnekler: emge-kle "ET. emekle-", satıkla- (ET), karakla- (ET), itekle-, durakla-, savsakla- "ihmal et-", öpekle-, sürü-kle-, say-ıkla-, uyu-kla-, didikle-, ay-ıkla-.

-AIA-:

Yapısı üzerinde iki görüş baskındır. Bu ek N. Hacıeminoğlu'na göre ya -A zarffil ekiyle +IA- İFYE' nin yanlış ayırım ile (it-e+le- gibi) birleşmesinden oluşmuş yada fiilden isim türeten bir -Ag ekinin +IA ekiyle oluşturduğu fiilin (ot+a-g+la- > otala- "tedavi et-" gibi) yine yanlış bir ayırım ile -AIA- biçiminde kaynaşmasından oluşmuştur (a.g.k. 104. s. -ala-/-ele-). Bu açıklama da bir olasılık durumundadır. Üstelik ekteki süreklilik işlevinin neyden kaynaklandığı belirtilmemiştir. T. Banguoğlu ise -AIA- ekinin tartakla- vb. örneklerde görülen ve fiilden fiil türeten - AkIA- ekindeki k ünsüzünün düşmesiyle oluştuğu görüşündedir. (a.g.k. 277. s. -ala-/-ele- fiilleri). Fakat biz, burada k ünsüzünün düşmesine yol açan bir durumun bulunmadığı görüşüdeyiz. "Bizce -AIA- eki it-eg+le- > itele-, şaş-ag+la- > şaşala- biçiminde fiilden isim türeten -g ekinin düşmesi ve geride kalan bağlantı ünlüsünün +IA- ekiyle birleşip kaynaşmasından oluşmuş olmalıdır." (a.g.k. 125. s.) diyen Prof. Dr. Z. Korkmaz' ın görüşünü biz de paylaşmaktayız.

Bu ek bugünkü TT' de çok yaygın örnekler vermesine karşın ek ET ve OT dönemlerinde karşımıza çıkmamaktadır. ET'de bir tek ıdala- (< *ıd-ala- "bırak-") sözcüğüne rastlasam dahi görüldüğü gibi bu sözcükte de bir edeleme anlamı yoktur. Ayrıca bugün bir çok örnekte de isim kök ve gövdesine gelmiş görüntüsünü vermektedir: hırpalama- , üstele- gibi. Öte yandan -AIA- ekinin getirildiği fiil kök ve gövdelerindeki kimi ünlü veya ünsüz düşmeleri, ilgili fiilin -la- ekiyle kurulmuş olduğu görüntüsü verebilmiştir: çalkala-, cisele-, ırgala-, örsele-, salla- gibi.

Örnekler: depele- (EAT), irdele- "tetebbu et-", çözele- "tahlil et-", örele- "TTS. 1. Düzene koymak ve süsle-. 2. Kaba ve geçici onar-", ed-eleme "tekerrür", oy-ala-, ovala-, ev-ele-.

-Ar-:

"-Ir-/-Ur- ettirgen ekinin eski bir değişimi gibi görünürler." (a.g.k. 278. s.) diyen T. Banguoğlu'na karşılık M. Ergin "Bu ekin eski -gar-, -ger-'den geldiği anlaşılmaktadır. Hiç değilse onunla ilgili görünmektedir. Fakat daha ET devresinde eki -ar-, -er- şeklinde gördüğümüz de unutulmamalıdır." demektedir. Şahsımızın bu ekin kökeni konusunda iki ayrı düşüncesi vardır. Birincisi, gerçekten ET' den önce böyle bir ekin başlı başına var olabileceği, ikincisi ise, bu -gAr- ekinin kimi sözcüklerde erken bir değişme gösterip -Ar- biçimini alabileceğidir. Nitekim OT' de oygAr- ve kurtkar- olan sözcükler bugün uyar- ve kurtar- biçimindedir. Oysa ilginçtir, Yrd. Doç. Dr. Burhan Paçacıoğlu, Orta Türkçe kitabının Harezmi T. bölümünde -Ar- ve -gAr- / -kAr- eklerini ayrı ayrı verirken Prof. Dr. Recep Toparlı Kıpçak Türkçesi adlı kitabının 24. sayfasında "Faktitif Ekleri" arasında -Ar- ekini -Ur- eki ile eşit sayarak aynı sırada ele almıştır. A. Von Gabain de adı geçen kitabında bu iki eki eşit sayıp -r- maddesi altında vermiştir (a.g.k. 60. s.). Sonuç olarak -GAr- eki ile -Ar- ve -Ir-/-Ur- eklerinin ayrı ekler olduğu sezilmektedir.

-Ar- eki eskiden beri işlek değildir.

Örnekler: kiter- (ET) > gider-, tarkar- < tarık-ar- "ET. Uzaklaştır-. Dağıt-", kaytar- < kayıt-ar- "OT. geri döndür-", batar- "ET. batır-", onar-, aktar-, (< akıt-ar-), beler-, ölçer-, çöker- "çöktür-".

-ArIA-:

-Ar sıfatfiil ekinin üzerine İFYE +IA-'nın gelmesi ile son zamanlarda oluşmuştur. Örnekler: yuvarla-, tekerle-, kaparla-, öperle-, sıkarla-, gülerle-n-.

-AsI-:

Kimi ağızlardaki göresi- "göreceği gel-" sözcüğünde vardır. M. Ergin' e göre bu ek, -AsI sıfatfiil ekinden geçmiş görünmektedir. Fakat yalnızca göresi- sözcüğünün örnek olarak bulunması, bizi ET' deki körigse- sözcüğünün değişime uğrayarak göresi- biçimine dönüştüğü düşüncesine götürmektedir. Kimi ağızlarımızda aynı anlamda görse- fiilinin bulunması da bu kanımızı güçlendiriyor.

-DAr-:

ET' den bu yana kimi sözcüklerde rastlanan -DAr- eki -Dİr- / -DUR- ettirgen fiil çatı ekinin bir değişimi gibi görünür. Bu ekin -DUR-'un düzleşmesi ile ortaya çıkmış olduğu (dön-dür- > dönder- gibi) düşünülebileceği gibi gönder- fiilinin ET' deki köndger- < könd-ger- biçimine bakılarak eski -gAr- ettirgen ekinin g'sinin düşmesiyle de oluşmuş olabilir.

TT' de birkaç örneği kalmıştır: aktar-, dönder-, gönder- (< gön- "ET. yola çık-" der- veya könd-ger-), ko-tar-, kan-tar-ma "azılı atları zaptetmek için dillerini bastırarak biçimde yapılmış demir araç" gibi

-Dİr- / -DUR-:

-It-/-Ut- ve -Ir-/-Ur- olmak üzere iki ayrı ettirgen ekin üst üste gelmesinden doğmuş birleşik bir ek olduğu görülmektedir. ET' de aktur-, ol-tur- sözcüklerinde olduğu gibi. Böylece bu ekin birleşenleri zamanla sıkışmış olmalıdır.

ET' de bu ekin yalnızca yuvarlak ünlülü biçimleri vardı. Bunlardan da -tur-, -tür- daha eski ve aslı biçim olup -dur-, -dür- sedalılaştırma ile sonradan ortaya çıkmıştır. OT' de de yuvarlak ünlüdür. EAT' de yine yuvarlak ünlülü olarak ve d' li biçimleriyle görmekteyiz. Özellikle ünsüz bakımdan ekin son zamanlara dek değişmeden d' li olarak kullanılmış olduğunu Osmanlı elifbası bırakılıncaya dek hep d (د) ile yazılması göstermektedir. Özetle -Dir- / -DUr- eki ünlü ve ünsüz uyumlarına son zamanlarda bağlanmış, böylece bugünkü sekiz biçimiyle tam bir çok biçimlilik içine girmiştir.

ET' den TT' ye ses düşmeleriyle gelmiş -dir- fiilleri de vardır: otur- < oltur-, getir- < keltür-, kaldır- < kalitur- gibi.

Eskiden bu ekle türetilmiş kimi fiiller ettirgen anlatımını bir kullanışta veya tümüyle yitirmiş, basit taban (kök veya gövde) anlamına veya bir başka türeme anlama dönüşmüş görünür: saldır-, bastır-, çıldır-, tuttur-, döktür-, kaptır-, andır- gibi.

Örnekler: tuntur- "ET. DLT. ört-, kapa-", yidür- "ET. yedir-", amrılır- "ET. teskin et-, rahatlat-", bartır- "DET. vardır-", beltür- "ET. göster-", öntür- "ET. yükselt-", tıntur- "ET. dinlendir-", uktur- "ET. anlat-", "ET. anlat-", yantur- "ET. döndür-", yükündür- "ET. hürmet ettir-", tamtur- "ET. ateş tutuştur-", öltür- (OT), keydür- (OT), yandur- (EAT), itdür- (EAT), dölendür- (EAT), üleşdür- (EAT), yıldırım (< yıl-dır-ım, ıl- "DLT. in-"), utandır- "mahcup et-", en aza indir- "minimize et-", ondur- "Yörs. şifa ver-", periktir- "Yörs. kabuğunu yolarak, elleyerek yarayı yay-".

-GIn- / -GUn-:

Berkitme fiilleri yapan -Ik-/-Uk- ekinin üzerine -In-/-Un- dönüşlü çatı ekinin gelmesiyle oluşmuş olabilir: yut-uk-un- > yutkun- gibi. ET'den bu yana üç beş örneği kalmıştır.

Örnekler: tezigin- "DLT. tavaf et-", yutkun-, taşkın-, uçkun- "TT. paraşütle uç-".

-I- / -U-:

ET' de canlı bir edilgen çatı eki olan -k- / -(I)k- / -(U)k- eki ile ilgili olduğu düşünülebilir.

ET' de bu ekle türetilmiş kimi sözcükler şimdileyin kullanılmaktadır. Fakat ek, eklendiği taban ile iyiden iyi kaynaşmıştır.

Örnekler: adru- > adır-u- "ET. seç-", yor-ı- "ET. yürü-", eşü- "K. sah. ört-", tatı- "K. sah. zevk ver-", teñi- "K. sah. yüksel-", kotı- "KB. boşalt-", uru- "DH. mücadele et-", sürtü- "OT. sürt-", korku- "OT. kork-", ürü-, oku- (<*uk-ı-, uk- "ET. anla-; kavra-"), çiti-, baynı- < bay+ı-n-ı- "Yörs. müreffeh yaşa-", köyn-ü- "hık. meyve, olgunlaşp içi kahverengileş-", doku- < tok-ı-.

-k- / -(I)Uk- / -(U)k-:

Bu ek r ve l gibi akıcı ünsüzle biten kimi fiil köklerine bağlantı ünlüsü almadan gelmiş görünüyor. Bu bağlantı ünlüsü erkenden bir orta hece düşmesine uğramış olabilir: bur-uk- > burk-, koru-k- > kork-, kalı-k- > kalk- gibi.

ET' den bu yana vardır. OT' nin Harezm sahasında -k- ve -uk- biçiminde iken, bu ek Kıpçak sahasında elimizdeki kaynakta yoktur.

Örnekler: alk- "ET. bitir-", ö-k- "ET. düşün-" , kön-ük- "ET. tümüyle yan-", sanç-ık- "K.sah. yen-", aş-uk- "OT. acele et-", soyuk- (ET), soruk- "DLT. yiten bir şeyi sararak ara-", turuk- "OT, dur-, toplan-", tuş-ık- "KB. rastla-", u-k- "ET. anla- (us "akıl" ile kökteş)", duruk- "EAT. Tereddüt geçir-. Durakla-", kayık- "EAT. meyil ver-", kanık- "kanıkça-", tezik- "acele acele koş-", karı-k- "kamaş-", basrık- < bas-ur-ık- "basılarak sıkıştırıl-", yanık- "Yörs. şikâyet et-", ayık- "hlk. bir zarara uğrayacağını anlayıp önle-".

-IksA- / -UksA-:

FİYE olan -Ik/-Uk ekli üzerine İFYE olan +sA'nın gelmesiyle oluşmuş bir birleşik ektir.

-IksA-/-UksA- fiilleri ET' de anlamca istek fiili olarak çok yaygın ise de (kel-igse-, bar-ıg-sa- gibi) TT' de kalan azrak örnekleri daha çok benzerlik fiili anlamı almıştır. -IksI- / -UksU- biçimi bu ekin bir değişimi sayılabilir.

Örnekler: kanıkça- X kanıkça-, durukça-, yanıkça-, acıkça-n-.

-IktIr- / -UktUr-:

Bu ek -IştIr- / -UştUr- ekine koşuttur. -Ik- / -Uk- FFYE ile -DIr- / -DUr- eklerinin üst üste gelmesiyle oluşmuştur.

Bu ekle türetilen fiiller yeni ve oluş durumunda bir tür edeleme fiilleridir.

Örnekler: çiziktir- X çiziktir-, basiktir-, körüktür-.

-(I)I- / -(U)I-:

Ekin esas biçimi -I- dir. Fakat bugün -I- eki ünlüyle veya I ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilememekte, böyle fiillerin edilgenlik ve bilinmezlik biçimleri -n- ile yapılmaktadır. Bu durum ET' de ve bugünkü öbür Türk şivelerinin kimilerinde söz konusu değildir. Açıkçası ekin bu özelliği zamanla ortaya çıkmış ve bu ek Türkçe' de aslında yalnızca -I- iken sonradan -I- ve -n- olarak iki biçimde birden kullanıla gelmiştir. Fakat -n-' nin edilgenlik ve bilinmezlik eki olarak durumu bu biçimin dönüşlülük eki -n- ile karıştırılmasından olacak -I-' ninki denli sağlamlığa ulaşmış değildir.

Bu ek EAT' de de azrak olarak ünlüyle biten fiillere -I- biçiminde gelmiştir. Fakat o fiillerde eki -I- olarak değil, önündeki yardımcı ünlüyü bünyesine almış olarak -II- biçiminde görmekteyiz: di-y-il- gibi. EAT döneminden sonra ünlüyle biten fiillerdeki kullanımları kalktığı ve bugüne dek ünsüzle biten fiillere eklenmek yoluyla kullanıla geldiği için kendisinden önce gelen ünlülerin ekin bünyesinden mi, yoksa yardımcı ses mi olduğu açıkça anlaşılmamaktadır. -I- ekinde önce gelen ünlüler ET' de ünlü uyumuna bağlanmıştı. EAT' de ise bir süre ünlü uyumu dışına çıkmış ve yuvarlak ünlülü fiillerden sonra da düz ünlülü biçimleri kullanılmıştır: düz-il-, tut-ıl- gibi. EAT' den sonra bu yardımcı ünlüler uyuma bağlanmış ve böylece kullanıla gelmiştir. Bu ek kimi sözcüklerde zamanla dönüşlülük eki -n- ile verdiği anlam bakımından karışmıştır: kurt-ul-, yan-ıl-, ad-ıl- "DLT. ayıl-", odu-l- "KB. uyan-", bayıl-, yamul-, dağıl- < tagı-l-, eksi-l- gibi. Bu gün tara-l-ı, kapa-l-ı, yama-l-ı gibi sözcüklerde bu ekin aslı olan -I- biçimi kendisini göstermektedir. Fakat Talat Tekin'in bu sözcüklerdeki ekin, başlı başına fiil kök ve gövdelerinden sıfatfiil türeten bir ek olduğunu söylediğini de belirtmeliyiz. (a.g.k. 2003, "Bir TDK Yayını üzerine", 179. s.).

Örnekler: ye-l- "ET. yen-, yenil-", bodu-l- "ET. boyan-", tıd-ıl- "ET. men edil-", yöрге-l- "ET. sarıl-", soklun- < sok-ul-un- "ET. yıkıl-, kal-", yoklun- "ET. mahvol-", avla-l- "DLT. avlan-", arı-l- "OT. arıtıl-", ig-il- (OT), tüze-l- (OT), yaradıl- (EAT), dutıl- (EAT), örtül- (EAT), ata-n- (TT), yed-il- "TT. yedekte götürül-".

-mAIA-:

FİYE olan -mA eki ile İFYE olan +IA- ekinin kaynaşması ile oluşmuş bir birleşik ektir.

Osmanlı Türkçesi döneminde oluşmuştur denebilir.

Örnekler: karmala- "TTS. tutup kavra-", kırmala- "TTS. art arda kır-, ufalt-, doğra-", sürmele- "iyice sürüp kapa-", kak-mala- "kakıp kakıştır-", tırmala-.

-mAş-:

FİYE olan -mA ekinden sonra İFYE olan +A- FFYE olan -ş- eklerinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir. T. Banguoğlu bu ek için "-im adlarına isme ek -eş- gelmiş ve -meş- birleşigi karşılıklı anlatımını da korumuştur. Bu fiilleri -eş- fiillerinin bir özel hâli saymak da mümkündür." (a.g.k. 293. s.) der ki, iki açıklama da aynı kapıya çıkar. Bu ek son zamanlarda ortaya çıkmıştır. Bu ekle türetilen fiiller terim dilinde yer tutma eğilimi göstermektedir: karmaşık "mu'dil", almaşık "mütevanip" gibi.

Örnekler: almaş- "alternatifi ol-", ilmeş- "ilişikli ol-", karmaş-, kırmaş- "kıpırdan-, devin-", sarmaş- "birbirine sarıl-, iç içe gir-", gülmeş- "TT. karşılıklı dokunarak gülüş-".

-(I)msA- / -(U)msA-:

Bu ek FİYE olan -(I)m/-(U)m ekinin peşine İFYE olan +sA-'nın gelmesiyle oluşmuştur. Bu ek İFYE olan +(I)msA-/+(U)msA- ekinin fiile gelen biçimidir.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz dayanga (referans) olarak kullandığımız kitabında bu eki yalnızca İFYE olarak değerlendirirse de biz bu ekin FFYE olarak kullanıldığı örneklerin varlığına dayanarak, bu eki hem İFYE hem de FFYE olarak değerlendiriyoruz. Ayrıca +sA- ve +sI-/sU- istek ve benzerlik fiilleri ve birleşikleri zamanla anlatımca karıştırılmış olduğundan (ET, külümsin-, alımsın-> -(I)msI-/-(U)msU- fiillerini öncekilerin bir değişigi durumunda bulmaktayız.

Örnekler: külümse -(ET), ağla-*msa-*, sına-*msa-*, kına-*msı-*, gösterimse- "gösterir gibi davran-", çekimse- "istinkâf et-", kovumsa- "istiskal et-", kıl-*ımsın-* "ET. yapar gibi yap-", atakı-*msın-* "ET. ün sahibi gibi davran-", begimsin- "ET. beyliğe alış-", eşimsin- "ET. K. sah. eş tut-, eş say-", dak-*ımsı-* X dak-*ınsa-* X dak-*ınsı-* "Görelle ağzı. aldırış etme-".

-n- / -(I)n- / -(U)n-:

Bu ek düzgülü olarak ünlüyle biten fiillere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise yardımcı ünlüyle bağlanmaktadır. Bu yardımcı ünlüler ET' de de ünlü uyumuna bağlı idi. Fakat EAT' de bu uyum bozulmuş, belki de ekin bünyesine dahil sayılarak yardımcı seslerin bir süre yalnızca düz biçimleri kullanılmıştır: bul-*m-*, gör-*in-*, tol-*m-* gibi. EAT' den sonra bu yardımcı ünlüler yeniden küçük ünlü uyumuna bağlanmıştır. Dönüşlülük ekinin eklendiği kimi fiiller asıl biçimleri ile kullanımdan düşmüş olabilir veya kullanılmaz: evle-*n-*, usla-*n-*, av-*un-*, ısı-*n-*, öğre-*n-*, aş-*m-*, sakı-*n-*, ina-*n-*, imre-*n-*,

gocun-, güce-n-, kıva-n-, üşe-n-, usa-n-, sa-n-, kuşa-n-, barın-*, iğre-n-, göne-n-, düşü-n-, doku-n-, yelte-n-, uta-n-, tiksi-n-, tavra-n- > davran- gibi.

Örnekler: alka-n- "ET. övün-", anu-n- "ET. hazırlan-", amra-n- "ET. sev-", öt-ün- "ET. Dua et-. Rica et-", emge-n- "ET. zahmet çek-" > emen-, çom-ın- "ET. dal-", kol-un- "ET. yalvar-", kat-ın- "ET. katılaşı-", ağız+an-> agzan- "ET. telaffuz et-", yâz-ın- "ET. günah işle-", ban- "ET. bağlan-", kılın- "ET. meşgul ol-", ir-in - x yir-in- "ET. tekdir et-", bar-ın- "DLT. Gider görün-. Aybaşı kanı boşan-", ol-ın- (OT), sev-ün- (Harezme), bize-n- (OT), tu-n- "1.ET. Tıkan-, kapan-. 2. OT. Gök kapan-, bulutlan-. 3. (Kapı, dağbeli) Kapan-", tulun- "EAT. Yit-, görünmez ol-. Gurub et-". du-n- "Yörs. kederlen-", dör-ün- "Görelle ağzı. bir hayvan yem aramak için eşin-", ölçün- "teemmül et-", kuru-n- "kendi kendisini kurula-", beğ-e-n-, yıpra-n-, ud-un- "ET. takip et-", teg-in- "ET. fedâ-yı nefis et-", time-n-, "ET. hazırlan-", tuy-un- "ET. idrâk et-".

-p-:

TT' de yalnızca aşağıdaki örneklerde vardır. Bu ek Moğolca ve Tunguzca gibi Altay dillerinde de vardır.

Örnekler: sir-p- "Çağatay Türkçesi. serp-", sı-p-kın > zıpkın, kır-p-, ça-p- (ça-l- ile aynı kökten olmalı) "DK. akın çap-", zıy-p-ak, kay-p-ak.

-(I)r- / -(U)r-:

ET' de ve EAT' de -Ur- biçimdedir. Ekin ünlüsünün, ET ve EAT' de hep yuvarlak olarak uyum dışında kalması ünlüsünün yardımcı ses olup olmadığı hususunda tereddüt doğuracak niteliktedir. Ek, ünlüyle biten fiillere getirilmediği için buradaki ünlünün ekin bünyesine dahil olup olmadığı kestirmek güçtür. Fakat ünsüze biten fiille ek arasında zaten bir yardımcı sese gerekseme olduğundan bu ekteki ünlünün yardımcı ses olduğunu kabul etmek en doğrusudur. Eskiden bu yardımcı ünlünün uyum dışı kalmasında kendisine benzer başka eklerin etkisi olsa gerektir.

Bu ek öyle her fiile gelmez. Ünsüzle biten fiillerden en çok ç, ş, t ile bitenlere getirilir. ğ, p, y ile biten fiiller de eklenir. ET' de başka ünsüzlerden sonra da gelebilirdi: öl-ür-, bas-ur- gibi. EAT' de de bugünkünden farklı kimi kullanımlarını görmekteyiz: ir-ür- "ulaştır", dur-ur-, bas-ur- "göm-, sakla-" gibi. Bugün ağızlarda da bas-ır-, siñ-ir-, sız-ır-, deg-ir- gibi örnekler vardır. Görülüyor ki -Ir- / -Ur- ekinin kullanımı herhangi bir kurala bağlı olmayıp dilin keyfî eğilimlerine dayanmaktadır.

Bu ek kimi örneklerde ettirgenlik işlevini yitirerek eklendiği kökle yeni bir anlam oluşturmuş; fiile yeni bir sözlük anlamı kazandırmıştır: ayır-, aşır- "çal-yürüt-", devir-, doğru-, eğir- evir-, kaçır- "delir-", kayır-, pişir-, savur-, sömür-, şaşır-, segir- (EAT) > seğir.

Örnekler: çom-ur- "ET. batır-", oç-ür- "ET. söndür-", kop-ur- (ET), kön-ür- "ET. dağla-", yaş-ur- "ET. gizle-", ad-ır- "OT. ayır-", giç-ür- "OT. Affet-, bağışla-", kel-ir- "ET. getir-", öt-ür- "OT. geçir- (öt: geç-)", çög-ür- (EAT), ki-r- (ET), berki-r- "ET. sağlamaştır-", yak-ur-"yaklaştır-", sök-ür- "ET. yarat-", ir-ür- (EAT).

-IrgA-:

Bu ekin oluşması -imse- ekine benzemektedir. Yani İFYE olarak ortaya çıkmış, sonradan fiil kök veya gövdelerine de gelir olmuştur. ET' den bu yana birkaç örneği görüldüğünden işlek değildir. -n- dönüşlülük ekiyle uzatılmış biçimlerine de rastlanır.

Örnekler: kas-ırğa- (kasırğa sözcüğü bu fiil kökünden türemiş kabul edilir), kıs-ırgan-, basırgan- X basırgın-, acırgan-.

-sA-:

+sA- isimden fiil türetme ekinin etkisiyle ortaya çıkmış olabilir.

Örnekler: bir-se- "ET. K. sah. vermek iste-", öl-se- (ET, K.sah), kör-se- (ET, K. sah.), al-sa- (N.H. < al-ı+sa-).

-(I)ş- / -(U)ş-:

Ünlüyle biten fiillere doğrudan doğruya eklendiği için bu ekin Türkçe'de eskiden beri -ş- olduğu açıkça görülür. Yalnızca EAT' de okı-y-iş-, yüri-y-iş- gibi düzgü dışı (anormal) biçimlerle de karşılaşmak olanaklıdır. Bugün dahi Azerî sahasındaki kimi ağızlarda de-y-iş- gibi kullanımlar görülür. De-, ye- gibi ünlüyle biten fiillere bugün bu ek esas itibariyle getirilmemekle birlikte, getirilirse yine de-y-i-ş-, yi-y-i-ş- gibi biçimler ortaya çıkar. Fakat bu örneklerde bakılarak ekin -Iş- olduğu söylenemez. Çünkü bu örneklerin kullanıldığı dönem ve sahalarda ünlüyle biten fiillere genellikle -ş- nin getirildiği açıkça görülür. Bu ayrallıklar (istisna) özlük (hususî) biçimlerdir o kadar. Bu ayrallıklarda de-y-iş-, yürü-y-üş-, oku-y-uş gibi isimlerdeki -Iş+/-Uş+ FİYE'nin de etkisi olmuş olabilir. -ş-' den önce gelen yardımcı ünlüler EAT' de ünlü uyumuna bağlıydı. EAT' de bir süre uyuma aykırı olarak yalnızca düz biçimleri kullanılmıştır: uy-iş-, ur-ı-ş-, gül-i-ş- örneklerindeki gibi. EAT' den sonra bu yardımcı ünlü uyum çerçevesine girmiş bu biçimde kullanıla gelmiştir.

Örnekler: kit-iş-"ET. ayrıl-", yap-iş-, iriş- (EAT), amra-ş- "ET. seviş-", ayt-iş- "OT. söyleş-", uk-uş- "ET. anla-", ar-iş- "ET. aldat-", kıl-iş- "ET. K. sah. beraber ol-", ilt-iş- "ET. kavga et-", kıkır-iş- "ET. bağırış-", tu-ş- "ET. rastla-", to-ş- "ET. doldur-, bütünle-", seyle-ş- "OT. söyleş-", kuç-uş- "OT. kucaklaş-", kinge-ş- "OT. genişle-", tart-iş- "münakaşa et-", gel-iş- "inkişaf et-", ol-uş- "teşekkül et-", çel-iş- "tenakuz et-", yakış-, apış-, kavuş-, bar-iş-, çal-iş-, yılış-, gir-iş-, sata-ş-, alış-, uyu-ş-, kalk-iş-, değ-iş-, çık-iş-, ula-ş-, yet-iş-, il-iş-, yarış-, uzayt-iş- "TT. telefonda konuş-".

-IşIA- / -UşIA-:

FİYE olan -Iş+/-Uş+ isimfiil ekiyle İFYE olan +IA- ekinin kaynaşmasıyla doğan bir birleşik ektir.

Geçmişi kısa bir ektir. Aşağıdaki örneklerden çoğunun -IştIr-/-UştUr- ekiyle, değişiklikleri vardır.

Örnekler: itişle- x itıştır-, kakışla-, dürtüşle-, tara-şla- tür-üşle- çak-uşla-.

-(I)ştIr- / -(U)ştUr-:

Bu ek -(I)ş- / -(U)ş- işteşlik ekiyle -tIr- / -tUr- ettirgenlik ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir.

Ekteki işteşlik ve ettirgenlik işlemi aşınıp yok olmuştur. Edeleme fiilleri türeten eklerin çok canlı görünen bir örneğidir. Bu ek bir farkla ET' de -ş-Ur- biçimindedir. Görüldüğü gibi fark -tIr-/-tUr- eki yerine -Ur- ekinin -ş- ile birleşmesidir. Bir fark daha vardır ki, yap-ş-ur-, tap-ş-ur- örneklerinde görüldüğü gibi yardımcı ünlü almamıştır. -(I)ştIr- / -(U)ştUr- birleşigi çok eski olmayacaktır. T. Banguoğlu bu ekle türemiş örnekleri Kamus-ı Türkî ve Türkçe Sözlükten derlemiştir. Kısacası -(I)ştIr / -(U)ştUr- biçimi

Osmanlı Türkçesi'nde ortaya çıkmıştır. Bu eki -(I)ş-tır-/-(U)ştUr- biçim birimiyle karıştırmamalıyız (döv-üş-tür-, tanı-ş-tır- kar-ış-tır- gibi).

Örnekler: ara-ştır-, sor-uştur- "tahkikat yap-", kov-uştur- "takibat yap-", ele-ştir- "tenkit et-", atı-ıştır-, geç-iştir-, sav-uştur-, kırp-ıştır-, ovuştur-, yoruştur-, çekiştir- "birinin aleyhine konuş-", çıkıştır- "tedarik et-", kırıştır- "(Hoş karşılanmayan) flört et-", saçıştır- "TT. nisar et-".

-t-, -(I)t- / -(U)t-:

Türkçe'de eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bu FFY ekidir.

-(I)r- / -(U)r- ekine koşut özelliklerdedir. -t- eki ünlüyle biten fiillerden sonra geniş ölçüde kullanıldığı için ekin -t- ve ünsüzle biten fiillerle -t- arasındaki ünlünün yardımcı ses olduğu açıkça bellidir. Bu yardımcı ünlü eskiden beri ünlü uyumuna bağlı olarak kullanıla gelmiştir. -t- eki -l- ve -r- ünsüzleri ile biten fiillere doğrudan doğruya bağlanmakta, yardımcı ünlü almamaktadır. Fakat EAT'de dur-u-t- biçimi de vardır. -t- eki EAT' de çekim sırasında iki ünlü arasında bazen sedalılaşılarak -d- olmuştur: ak-ı-d-ur, ağla-d-an gibi. Bugün de ağızlarda bu tür değişiklikler görülür. Düzgülü bir ses olayı olan bu değişmeler dışında bu ek eskiden bu yana hep -t- biçimini korumuştur. Ayrıca -t- eki bir çok kullanımda yerini erkenden işlevleriyle birlikte birleşigi ve daha genç rakibi -DIr- /-DUr- ekine bırakmış, dilimizde yalnızca çok heceli ünlüyle biten ve başlıca akıcı ünsüzlerle kapanan tabanlara gelir olmuştur: yürü-t-, dür-t- gibi. Belirtmeliyiz ki, bu ek, baştan beri çok verimli olduğu ve sözlüklerimize çeşitli, bunun yanında başlıca etkin fiiller verdiği görülen bir FFYE' dir.

Örnekler: te-t- "DLT. ters dön-", olur-t- "ET. tayin et-", al-it- "ET. yakalat-", bedü-t- "ET. K.sah. yerinden mahrum et-", orna-t- "ET. tespit et-", semr-i-t- "ET. semirt-", tolga-t- "ET. rahatsız et-", sası-t- "ET. berbat et-", törü-t- "ET. meydana getir-", tut- (<*tu-t-) "ET. takdim et-", yag-ut- "ET. yaşlaş-", tezgıt-, ay-t- "OT. söyle-, konuş-", birki-t- "OT. sağlamaştır-", ey-it- (EAT), obart-, yırt- (cırtla-t- "hık. sıkıp içini çıkar-", evcil-t- "bir hayvanı evcilleştir-", laf sarkıt- "sohbeti başlatmak için lâf at-".

-y-:

Bu ek ET' de de artık canlılığını yitirmiş olan -d- ekinin -d- > -y- değişmesine uğramasından oluşmuş bir ektir. -d- eki ET' de isimden fiil türeten +A- ekiyle birleşerek +Ad- biçiminde bir birleşik ek oluşturmuş ve bu birleşik ek, daha sonra +Ay- biçimine dönüşerek işlekliliğini sürdürmüştür. Bu ek ET' de de canlılığını yitirmiş ve birleştiği, ünlüyle biten tek heceli fiil köküyle iyiden iyiye kaynaşmış olduğu için böyle bir ekin varlığı, yalnızca aynı kökün başka türevlerinden anlaşılabilir. Bu kaynaşma nedeniyle bugün ekteki işlevin ne olduğu kesin olarak belirlenemiyor ise de, genellikle "pekiştirme" işlevinde bir ek olduğu kabul edilmektedir. ET' deki d' ler Batı Türkçesi' nde y olduğu için bu ek de y' ye dönüşmüştür.

Örnekler: doy- < to-d- (aynı kökten, to-k) giy - < ke-d-, koy- < ko-d- (aynı kökten hep < *ko-p), say- < sa-d-, buy- < bu-d- (aynı kökten, bu-z) "soğuktan don-", siy- < si-d- "işe-" (aynı kökten, si-dik), sıy- < sı-d- "boz-, kır-, ez- (oruç sı-n- aptes sı-n- vb.)", yoy- < yo-d- "yok et-, gider-", (yo-k adı da yo- veya yoy- tabanından türemiş olmalıdır)

-(I)z- / -(U)z-:

Türkçe'de eskiden beri görülen bir ettiren ektir. ET' de daha çok kullanılırdı.

Batı Türkçesi'nde hemen hemen unutulmuş olup örnekleri çok azdır. TT'ye uzanan birkaç sözcükte kaynaşmış ve kalıplaşmış durumdadır. Daha çok konuşma dilinde ve halk ağızlarında yer alan bu örneklerde ettirgenlik yanında geçişsiz, dönüşlü fiil işlevi de vardır. Dönüştürme özelliği, ET'deki başka bir dönüştürme eki olan ve tut-suk-"yakalan-", bil-sik-"bilin-", ursuk-"Vurul.-Dövül-" gibi sözcüklerdeki -sIk/-sUk- ekinin etkisiyle oluşmuş olabilir.

Örnekler: tut-uz- "ET. teslim et-", ak-ız- "ET. akın ettir-", ud-uz- "K. sah. takip et-", tap-uz- "ET. K.sah. buldur-", tuy-uz- "ET. İdrak ettir-. Duyur-", em-iz- "OT. emdir-", ag-ız- "OT. yükselt-", tamzır- < tam-ız-ır- "EAT. damlat-", emzir- < em-iz-ir-, ut-uz- "kumarda kaybet-", tüt-üz- "OT. tüttür-", te-z-gin- "DLT. tavaf et-", damzur- (EAT dam-ız-ur-).

FİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ

-(y)A, -(y)I / -(y)U isimleri ve zarf fiilleri:

Çok eski bir zarf fiil eki olan -(y)A, TT'ye uzanan gelişme sürecinde -rAk karşılaştırma ekiyle uzatılarak -ArAk biçiminde kullanılmaya başladığı için ekin tarz zarfları oluşturan kullanışı tek tük örneklerde kalmıştır. Bunlar da +IAş- işteşlik fiilinden kurulmuş biçimlerdir. Yine de -(y)A eki, geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdeleriyle çatı ekleri almış fiil gövdelerine eklendiğinde, eşli ve zıtlı yineleme yoluyla işlekliliğini sürdürmüştür. Örn. güle güle, bata çıka.

-(y)A ekinin dar ünlülü -(y)I biçimi Eski Türkçe'de de pek seyrek olduğu için TT'ye uzanamamıştır. Bugün Anadolu ağızlarında görülen bekleyi bekleyi, gözleyi gözleyi gibi örneklerdeki -(y)I ekinin de -y- ünsüzünün daraltma etkisiyle sonradan oluştuğu görüşündeyiz.

-(y)A zarf fiil ekinin kalıplaşmasıyla bir takım isimler oluşmuştur. Cumhuriyet döneminde bunlar örnek alınarak yeni türetmeler de yapılmıştır: dize "mısra" doğa "tabiat", evre "rıız, merhale", süre "müdet" sığa veya alabile "kapasite" gibi.

Örnekler: yul-a "ET.meş'ale", birik-e "esk. Hazine. Mahzen. Sarnıç.", ig tap-a "ET. hastalık bularak", deg-e "EAT. gelecek", ud-u "ET. Sonra,müteakiben. Maiyet.", az-a "ET. K. sah. önce", ög-e "ET. şöhet", kutad-a "EUyg. kadın adı", tay-a "ET.kayarak", kiç-e "ET. Akşam. Gece." > gece, keç-e "ET. öte tarafta" > geçe, iy-e "ET. Bey. Takip ederek.", irt-e "ET. erken", ert-e "ET. yarın", tigr-e "OT, etraf", tigr-ü "OT. kadar, dek", kaytar-ı tur- (OT), oltur-a kal- (OT), aş-a "OT. aşırı", yang-a (OT) > yine, koş-a X goşa "çift", kat-a "OT. defa", taka > daha, takı > dahi, karışı > karşı, de-y-i x diye, ötürü, dolay-ı, götürü, üstünkör-ü, gel-i ver-, gid-e yaz-, güle güle, düşe kalka, ortaklaşa "müştereken", yardımlaş-a, kaka > gaga, ege, çevre, öte, oya, sapa, vere "bir yer veya kalenin teslimi", kese "kestirme yol", kala, göre "nazaran", gele "Tavlada boşuna atılan zar. Gelmesi istenen.", köl-e "efendisine bağlı", yar-a "ceriha", basıl-a ver- "son denetimden geçen provaları baskıya gönder-", ayta "âyet", yör-e* (yöre kent"banliyo") "civar", vir-e (ver-e) "Amana gelip üzerine savaşılan şeyi verme, teslim. Savaşsız anlaşma yoluyla teslim olma; vire verme."

Bu ek ET'de daha çok -u, -ü biçimiyle (yitür-ü, apla-y-u) değiştiği olan -e ekinden daha çok kullanılmış Eski Osmanlıca da da canlı kalmıştır.

-AbA:

Prof. Dr. Recep Toparlı hocamız, henüz Türkçe’de böyle bir ekin saptanamadığını söylese de, Besim Atalay bu ekin fiilden ad yapması yanında, addan ad yaptığını da belirtmiştir. Buna örnek olarak da kulaba “fenalık, saçma, manasızlık (Rad. c.II, s. 977)” sözcüğünü göstermiştir (a.g.k. -aba maddesi). Apaçık bir ek biçiminde görülen göçebe sözcüğündeki -ebe biçimi şöyle bir gelişim sürecinden geçmiş olabilir: köç-e bar- > köç-e barır > göçeper > göçebe . Nitekim köçe bar- biçimi Mukaddimetü’l-Edeb’de geçer (a.g.k. göçeber Nuri Yüce, TDK, Ank. 1988, 148. s.). Bunun yanında göçeper ve göçeber de Doğu Anadolu Osmanlıcasında vardır. (Doç.Dr. Tuncer Gülensoy, Doğu Anadolu Osmanlıcası – Etimolojik Sözlük Denemesi, Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ank. 1986). Göçebe’deki -ebe yapısını anlambilimsel açıdan incelersek, -ebe yapısının burada bir kişiden önce bir durumu ve yaşam biçimini tanımlamaktadır. Aynı şey eng-ebe sözcüğünde de vardır.

Örnekler: göçebe, engebe (eng-ebe, eng-el ile aynı kökten), kalaba*, akaba "Yörs.yokuş, akıntılı yer", taraba "Yörs, oda duvarına yerden bir metre yükseklikte çepçevre kaplanan tahta (tar- "sıkıştır-, topla-")", sünepe (<*sün-ebe, sundür- "bir şeyi çekerek uzat-, esnet-").

-(y)AcAk:

Bu ek bilindiği gibi aslında gelecek zaman eki olduğundan ve ekin ET’de bulunmaması dolayısıyla sıfat fiil örnekleri de yoktur. EAT’nin sonlarına doğru oluşmaya başlamayan bu ek gelecek zaman ekliliğinden önce sıfatfiil eki olarak kullanılmaya başlamıştır.

Ek, OT’de Kıpçak sahasında -AçAk biçiminde bir sıfatfiil ekidir. EAT sahasında ise -AcAk biçimine girmiştir ve son ünsüzü kendinden sonra ünlü ile başlayan bir ek aldığı yumuşar ve g olur.

Örnekler: kel-eçek yirdür (OT), oltur-açak ev (OT), diy-eceg+im ilmüne ma’lum (OT), söylenecek söz, yatacak yer, gelecek“istikbâl”, yakacak “mahrukât”, çekecek "kerata”, açacak “şişe açacağı”, yiyecek, giyecek “elbise”, oturacak “iskemle”, silecek, sürtecek “yikanırken kullanılan örme bez”, salacak“teneşir”, ekecek “hlk. tohum”, yontacak “suntıraç”, içecek “meşrubat”, geçinecek “geçimlik; nafaka; yiyecek parası”.

-AcAn:

-AgAn ekinin bir değişimi olmalı. ET ve OT’de görülmemektedir.

Örnekler: sevecen “şefkâtli”, direcen “duvarlar yıkılmaması için direk, destek", ev-ecen “ivegen”, sinecen “sinik, insandan kaçan”, bilecen “her şeyi bilen, anlayan”.

-Aç, -ç:

Eskiden beri işlek olmayan bir ektir. Bu yüzden terim türetiminde işletilmek istenmiştir.

Eski Türkçe’de işlek ve bir birleşik ek olması olası -gAç ekinden damak sesinin düşmesi ile meydana geldiğini söyleyebiliriz. Bu ek eski biçimiyle ve anlatımlarıyla dilimizde canlı kalmış, hatta bazen sözcük eski ve yeni biçimiyle yan yana yaşamıştır.

ET’den beri hem -Aç hem -GAç biçimi yan yanadır.

Örnekler: tutaç "deneylik maşası", duraç “heykel, sütun gibi şeylerin altına oturtulan parça, ayak taban”, kındıraç, köm-eç "ET. K. sah. külde pişmiş ekmek” > gömeç, kü-ç* (kü-“koru-“) (ET) > güç, yam-aç tokaç, kıs-aç, tutaç, sür-eç “proses;

vetire”, güleç, tka-ç, gögeç > güveç, donduraç “dipfiriz”, kaldıraç “manivela, baskül”, püskürteç “sprey”, sarkaç “rakkas, pandül”, topla-ç “kolektör”, yansitaç “reflektör”, dokun-aç “tuş”, estireç x üfle-ç “aspiratör”, vuraç “raket”, yayayr-aç “parantez,” ayır-aç “miyar”, üreteç “jeneratör”, evirt-eç (Geom. ve Tek. Res), sırala-ç “klâsör”, diz-eç “dosya”, ışıtaç “lamba”, tanitaç “plâka”, yönelteç “direksiyon”, koş-aç “copula”, bakaç “hık.dürbün”, kurutaç “suyu veya nemi giderilmek istenen şeylerin, içine konduğu kutu gibi aygıt”, doğru akım üreteç (DAÜ) "dinamo", üfleç "bir alevi üflenip bir şey üzerine yöneltmek için kullanılan ince maden boru", göm-eç “petek gözeneği”, kayna-ç "zaman zaman etkinliğe geçen su kaynağı", doğ-aç “düşünülmezsizin, kendiliğinden doğan düşünce; saniha”, boşaltaç “bir boşluk içindeki havayı, boşaltmaya yarayan tulumba; boşluk tulumbası”.

-AgAn, AğAn < -A-gAn (?):

Bu ek fiilden fiil türeten -gA- > -A- pekiştirme fiillerinin (tık-a-, dol-a-) eski bir -GAn sıfat fiilinden erkenden kopmuş bir birleşik ek olmalıdır: tep-ge-gen' in tep-egen olması gibi. Belki de elimizdeki en eski örneği Kapagan Kagan' ın adıdır. Talat Tekin de şöyle demektedir: “Fiil kökü ile -gan participium eki arasındaki -a/-e- seslisi, kaz-ı- ve sür-ü- fiillerindeki gibi fiil kökünü şekilce genişletip anlamca az çok değiştiren bir ek olamaz mı?...” (a.g.k. 1994, 14.s.). Talât Tekin bu yanıtı, bu -a/-e- sesliğini zarffil eki olarak düşünen Vecihe Kılıcoğlu'na vermektedir.

Türkçe’de eskiden beri görünmektedir. Ek eskiden (ET ve OT) yalnızca -AgAn biçimindedir. Sonraları damak sesinin yumuşamasıyla -AğAn biçimini almıştır. Fakat eski biçimi de yeni biçiminin yanında varlığını sürdürmekte hatta yeni türetmeler yapabilmektedir: gezegen “seyyare” gibi.

Örnekler: bar-agan “ET. K. sah. daima giden”, kelegen, içegen “içkici, sarhoş”, olagan (EAT), süreğen "müzmin; kronik”, küsegen “Çok küsen, çabuk küsen. Mimoza türünden bir ağaç.”, iveğen x evegen “çabuk ilerleyen hastalık”, gideğen “göl ayağı”, geleğen “ana ırmağa karışan”, olağanüstü “fevkalâde”, burağan “güçlü esen rüzgâr”, dardağan “palmiye cinsinden bir ağaç ve bu ağacın meyvesi”, yatağan "iki yanı da kesici olan savaş bıçağı”, geçegen “muvakkat”.

-Ak (-gAk):

Fiilden fiil türeten -gA- fiillerinin eski bir -Ik \ -Uk sıfatfiilinden kopmuş bir birleşik olmalıdır.

ET’deki biçimi -gAk’tır (kaç-ak < kaç-gak < kaç-ga-k). OT’den beri bugünkü biçimiyledir.

Örnekler: oçak (<*o-ç-ak,ot “ateş” ile kökteş) < ocak, *bıç-ak > bıçak (bir diğer ayrımı: bı+çak), iç-kek “ET. vampir”, yulgak “ET.aydınlık, ışık”, ar-kag “ET. Mekik ipeği. Atkı.”, eşkek (ET. K. sah.) > eşek, kap-gak (ET) kapak, koş bıç-ek “DLT. makas; çift bıçak”, iwek “OT. acele”, bus-gak” ET. yürek sıkıntısı”, buçgak (ET) > bucak, kesek (OT), kergak (ET) > gerek, kurgak (ET) > kurak, yapurgak (ET) > yapırgak (ET) > yaprak, orgak "ET. orak", düzek "plan", kürgek (ET) kürek, saçgak (ET) > saçak, tezgek > tezkek, sançak > sancak, yedek, çıkak “mahreç”, dayanak” mesnet”, erek “Gaye. Hedef.”, dangak “EAT. garip, acayip”, dernek “Cemiyet. Kulüp.”, tapınak “mabet”, başvurağı “merci”, uyak “Kafiye.Redif.”, yuvak “loğ”, yunak “banyo”, süzek “filtre”, barınak “mesken”, sığınak “melce”, boğak “anjın”, Öndurak. Uçdurak "terminal”, çatak

“iki dağ yamacının veya iki yolun birleştiği yer”, çekek “kayıkların kıyıya çekildiği yer”, sarsak “herhangi bir nedenle sarsılmış, hasta”, ufak (<*uv-ak, uv- “Gökoğuz Türkçesi; kır- parçala-“).

-Al:

Eskiden beri var olan bir ektir.

Bu ek Doğu Türkçesi’ndeki kur-gal, çat-gal, Batı Türkçesi’ndeki çek-kele, tutkal türemeleriyle ilgili olabilir.

Örnekler: yiv-al "ET. övgü", çat-al, eng-el, kur-al “Pusat. Kaide.”, oval, andaval, çökel “taşan bir akarsuyun çekildikten sonra bıraktığı çamur”, dikel “hlk. sperm”, doğ-al “tabir”, isten-el “ihtiyar”, partal, “Çok kullanılmaktan yıpranmış. Hlk. Abartılmış söz yalan.”, kaşal “mısır sapı ve koçanını örten kabuklar”, dönel “İşlemb.Kendi eksenini çevresinde dönerek oluşmuş: Örn. dönel sivrim”, san-al.

-AlAk (< -AlAk):

Bu ek, -AlA- edeleme fiillerinden kopmuş bir birleşik olsa gerektir (kov-ala-k > kov alak gibi).

Örnekler: yaw-gala- “Tat. çok yağla-”, yatalak, asalak “parazit”, çökelek, diyelek “diyalekt”, kovalak, kasalak, yapalak, yuvarlak, kavalak, takalak, gezelek, “bir tür baykuş” (Not: “epilepsili” anlamındaki tut-arak x sözcüğünün aslı * tutalak olabilir. Halk ağzında yanlış bir türetme olarak tutarık denmiştir.).

-(A)lgA:

Türk şivelerinden kimilerinde bu eke rastlanır. Bunun yanında Türkiye Türkçesi’nin yöresel sözcüklerinde de karşımıza çıkar.

Örnekler: göçelge “Yörs. göç edilen yer”, konalga “konulacak yer; menzil”, okalga “kütüphane”, bitelge, turalga “sara; epilepsi”.

-Am:

Belki -gA- > -A- ile uzatılmış bir pekiştirme fiilinden yapılmış bir -m, -(I)m / -(U)m isminden kopma bir birleşik ektir (dol-a-m, dol-am olmuştur buna göre).

ET’de bu ek yoktur. Fakat EAT’de yalnızca tutam sözcüğünde rastlanmıştır.

Örnekler: buram buram, (*yor-d-am >) el yordamıyla, görkem “ihtişam; debdebe”, koçam x koşam “avuç dolusu”, artam, gerem, biçem “üslûp; stil”, dönem “devir”, dizem “ritm; ahenk”, kuram “nazariye; teori”, düzen (<*düz-em) “dozaj”.

-AmA:

FFYE -A- ile FİYE -mA’nın kaynaşması ile oluşmuştur.

Örnekler: aşama "merhale", kurama "Irak Türkçesi. komplo", seçeme "telefonda. menü", böl-eme "sûre".

-AmAç (< -A-mAç):

-A- pekiştirme fiili türetme ekinin üzerine -mAç ekinin gelmesiyle oluşmuş bir birleşiktir. İşlevce -AmAk ekiyle türetilmiş isimlere benzemektedir (gez-emek” gezme yeri, avlu” aşamak “aşılacak yer” gibi).

Örnekler: dönemeç “dönme yeri; viraj”, sekemeç “sekme yeri”, yırt-amaç >

yırtmaç, *soyamaç'tan gelme soymaç “çıplak”.

- AmAk:

-A- pekiştirme ekinin üzerine -mAk ekinin kaynaşmasından oluştuğu farz edilebilir.

Örnekler: aşamak “aşılacak yer”, gezemek “avlu”, basamak, geçemek “Dar geçit. Yol uğrağı.”, kaçamak, oturamak “oturma yeri”, tutamak “hlk. fırsat”, güdemek “okurken satırları izlemekte kullanılan gereç”.

-(y)An: (sıfatfiil eki)

İlginçtir, bu eki bugünkü biçimiyle fiilden isim türetme eki olarak Sümer tabletlerinde görmekteyiz: Örn. uş-an “kuş”. ET ile birlikte EAT'de -gAn biçimindeydi OT'de de aynı biçimdedir. Günümüze dek gelmiştir. Bu gün bu ekin eski biçimiyle yapılan sözcükler daha çok isimleşme yoluna giderken -An eki daha az isim vermiştir.

Örnekler: söz uk-an “ET. K. sah. söz kavrayan, anlayan”, özin basgan er (ET. K. Sah.) atkan ir “OT. atlı er”, bil-en kişi (EAT), uyan (EAT “gem”) > oyan, bük-en “OT. işkembe”, sıçgan > sıçan, kazgan (ET) > kazan, yal-an < yalğan (ET), tabışkan > tavşan, dögen > düven, kapan, düzen “nizam”, yılan, boğaz kesen “su kenarında yapılmış kale; hisar”, demirkapan “mıknatıs”, doğan “bir yırtıcı kuş”, etyaran “dolama”, domalan “yer mantarı”, ayran, atılan “şelâle”, cankurtaran “ambulans; hasta arabası”, kıran “telef edici hastalık”, günebakan “ayçiçeği”, yeryaran “mantar”, küpdüşen “bir cins kışlık armut”, kalkan, oran < or-gan (or-, biç-'ten) “nispet”, yediveren “yilda birkaç kez meyve veren asma, gül vb.”, çapan, bakan “vekil; nazır”, çok satan “bestseller”, kirsöken “deterjan”, dalan “lobi (1. anl.)”, düzenle-y-en “organizatör”, dalgakıran “mendirek”, ısı al-an “endotermik”, yelkes-en “rüzgârlık”, deren “hasat zamanı”, evren (evir-en) “kâinat”, soyaktaran “kromozom”, yerdelen “hlk. ketum”.

-AnAk:

ET'de böyle bir ek yoktur. EAT'de deg-enek “değnek” örneğinde görülmekte.

Örnekler: yığanak > yığınak, düzenek “mekanizma”, itenek “piston”, seçenek “şikk”, tutanak “zabıt”, kesenek “aidat”, ödenek “tahsisat”, geçenek “koridor”, gelenek “an'ane”, yetenek “kabiliyet”, örtenek “kimi hayvanların vücudunu örten deri tüy, kıl, organ, zar”, biçenek “otlak”, yazanak “rapor”, görenek “terbiye”, çatanak “kulübe”.

-ArAk adları:

Belki -Ar geniş zaman sıfat fiili ekinin +Ak küçültme ekiyle uzatılmasından meydana gelmiştir. Belki de -AlAk ekinin bir değişimidir.

-ArIk ekini de bu ekin bir değişimi saymak doğru gibi gözüküyor. Çünkü tutarak x tutarık, çökerek x çökelek gibi örnekler anlamdaştır.

Örnekler: tutarak x tutarık “sara, epilepsi hstası”, everek, basarık, çekerek, Siverek, Gemerek.

-ArAk zarfları:

FİYE olan -ArAk'ın addaşı olan bu ek ondan ayrı ve daha yeni zamanlarda -A zarffiil eki üzerine +rAk karşılaştırma sıfatları ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

Yeni Türkçe'de bu zarffiil -A zarffiilinin yerini tutmuştur.

EAT'nin 13-15. yy. yazmalarından birkaç örneğine rastlanabilen bu ek o dönemde -IrAk / -UrAk biçimlerindedir. Ek, asıl gelişimini Osmanlı Türkçesinde -ArAk biçiminde göstermiştir.

Ekin yapısı üzerine şimdiye dek üç ayrı görüş ileri sürülmüştür.

1-A istek eki ile +rAk karşılaştırma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

2- -(y) zarf fiil eki ile +rAk karşılaştırma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

3- -Ur, -Ar geniş zaman eki ile +ok güçlendirme ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Bize göre en doğru seçenek ikincisidir. Ek -IrAk / -UrAk biçimiyle ortaya çıktığına göre daha sonraları -A zarf fiil ekinin baskın çıkmasıyla doğal olarak -ArAk biçimine girmiştir diyebiliriz. Ekle türetilmiş kimi kelimeler kökle kaynaşarak adlaşmıştır.

Örnekler: otla-y-urak (EAT), gez-erek (EAT), bilerek "kasten", başlayarak "itibaren", dayanarak "istinaden", giderek "gittikçe; zamanla", bilmeyerek "bilmeden".

-ArgA:

FİYE -r ile İİYE +ga ekinin kaynaşması ile oluşmuş olmalıdır.

Örnekler: tut-arga (x tutarı / tutalak) "sara; epilepsi", işlerge "mekanizma; düzenek".

-ArI:

Fiilin gösterdiği işi çokça yapanı bildiren önad ve adlar türetmiş ölü bir ektir. Tarihî süreçte bir değişim göstermemiştir.

Örnekler: soyтары, haşarı, göçeri "sürekli yer değiştiren, sürekli göçen", uçarı, tutarı "epilepsili", koşarı, çıkarı, aşarı.

-AsI (< gA+sIğ):

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz bu eke yukarıda görüldüğü gibi bir köken biçse de Tahsin Banguoğlu -A sıfat fiil ekinin üzerine +sI iyelik ekinin gelmesiyle gelişmiş olabileceğini belirtmiştir. Talat Tekin ise "-ga gelecek zaman kipi eki ile tekil III. kişi iyelik eki -sı'dan türemiş olacak." (a.g.k. 2003, 15.s) demektedir. Sanırım en mantıklısı da budur.

Eskiden -gAsI biçimindedir. OT'den başlayarak -AsI biçiminde yaşamaktadır.

Ayrıca bugün -AsI'lı geçici adın EAT'de olduğu gibi ad çekimi ekleri ve ilgeçler ile kullanılışı göze çarpmaz. Metinlerde yalnızca yönelme durumu ekini almış olarak konuşma dilinde görülen gir-esiye dek gibi yönde sınırlama gösteren biçimler de bölge ağızlarından geçmedir.

Sıfat fiil eki olmasıyla birlikte, birçok sıfat fiil eki gibi bu ek de dilimizde isim örnekleri bırakmıştır.

Örnekler: yat-ası yir (OT) tuysu < tuy-ası "OT. his", geyesi > geysi > giysi, yiyesi "yiyecek", veresi, veresi+ye, kapumuz yok sığın-ası (EAT), birgiysi > bigiysi "üniforma", çalası "yoğurt mayası", ol çık-gasıya çıkmış bolgay "Rabguzi. Onun çıkması, lâzım; ya da çıkmış olacak (Rabgûzî Sentaksı, Türk Dili-Belleten, seri III, sayı 10-11, s. 99), geçmiş ve gel-esi yazuk "EAT. geçmiş ve gelecek günah".

-cA:

Yalnızca isim türeten bu ek ET'de bulunmamaktadır. Bundan daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Bu ekin oluşması hakkında bir tahmin yürütemiyoruz. Kullanıştaki biçimine göre bunu bir -IncA / -UncA eki diye de anabiliriz. Belki +mA ekiyle uzatılmış bir örnek: sürünceme.

Örnekler: düşünce, sakınca “mahzur”, güvence “teminat; garanti”, imrence “magbut”, öğrence “temrin; talim”, övünce “mefharet”, dinlence “tatil”, söylence “efsane”, çekince “risk; riziko”, dönence “Gökb. medar”, dokunca “zarar ziyan”, beğence “takriz”, dirence “mukavemet”, izlence “program”, avunca < avunça “OT. teselli”

-cAk:

Bir sıfatfiil eki olan -AcAk ekinin ilk harfinin düşmesiyle oluşmuş bir isim türetme ekidir. OT ve EAT'deki örneğine bakınca kendi başına bir ek olduğu da söylenebilir.

Örnekler: tulıncak “ETT. perde”, em-çek “OT. meme”, salıncak, tapıncak “fetiş”, koruncak “mahfaza”, çöğüncek “tahteravalli”, gülüncek “maskara”.

-cAmA:

Dilimizde "sürünceme" sözcüğündeki -ceme biçiminin varlığını -mAcA maddesinde “-n sesinden sonra -m- sesi ağza daha zor geldiği için -n-, c'ye dönüşmüştür” (61. s.) biçiminde açıklamıştık. Fakat Türkiye Türkçesi'nin bir ağzında sürünce- / sürünce- “iş sonuçlanıncaya değin boş yere gecik-“ fiili vardır. Türkçe'de çok eskiden kalkma bir FFYE olarak -CI-'yı bilmekteyiz. Öyleyse bu sözcük *sürün-çime > sürün-cime / sürün-ce-me biçiminde bir gelişimi göstermiştir diyebiliriz. TT ağızlarındaki düşünce “düşünce”, çekinceme örneklerini de düşünür isek Türkçe'nin halk ağzında -n- ile biten fiillerden sonra başlı başına bir -ceme eki gelişmesini tamamlamıştır” diyebiliriz. (Ayrıntılı bilgi için TDK'nin aylık dergisinin Aralık 2004 sayısının 5. sayfasına bakılabilir)

-ç:

Bazı dil bilgisi kitaplarında ek yanlış olarak -nç veya -nç, ç olarak gösterilmiştir. Oysa üzerine geldiği dönüşlü fiil biçimi kullanılmayan örneklerde bu biçim ya kullanıştan düşmüş ve unutulmuştur veya kullanılmamasına karşın dönüşlüsü kullanılan öbür örneklerle benzetilerek ortaya çıkmıştır. Bu çeşit isimlerin anlamı da kökten değil, gövdeden türemiş olduklarını göstermektedir.

Bu ekin Eski Türkçe'de ve OT'de -çu, -çü biçimleri de vardır.

Örnekler: ögrün-ç x ögrün-çü “ET. sevinç (< ögir- “neşelen-“), abın-ç x abın-çu “ET. teselli”, alkın-çu öd “ET. ölüm saati alk-“sona er-“), irinç “sefâlet”, kirtgünç “İman. Mümin.”, ayanç “ET. hürmet”, aymanç “ET. çekingenlik”, buranç “ET. koku”, kılınç “ET. amel-i meşguliyet; uğraşı”, kurınç “ET. kuruluk”, körünç “ET. görünüş”, küsenç “ET. istek”, sakınç “ET. Düşünce. TT. Mahremiyet”, söglünç “ET. K. sah. kebab”, teğünç “ET. Muvaffak olma. Yetişme”, ökün-ç “KB. pişmanlık (ökün- “pişman ol-“), urunç “DLT. rüşvet”, sağınç “YED. mülâhaza”, umınç “OT. umut”, değünç (OT), ilenç “beddua”, ödünç, gönenç “refah”, bulunç “vicdan”, dayanç “mukavemet”, arınç “huzur”, erinç “dirlik düzen”, sapınç “dalâlet”, imrenç “ğıpta”, övünç “iftihar”, gülünç “komik”, tunç, basınç “tazyik”, bilinç “şuur”, korun-ç x korun-ga “sigorta”, kasınç “kramp”, dalınç “güzel bir görünüş, bir düşünce karşısında kendinden geçercesine sessiz bir coşkuya dalma; istiğrak”.

-DI / -DU:

-DI / -DU geçmiş zaman eki zamanla kalıplaşarak bir türemiş ek durumuna geçmiştir.

Daha ET’de böyle bir kalıplaşma gerçekleşmiştir. Ög-di “Methiye. Mükâfat.” sözcüğü bu dönemden verilebilecek tek örnektir. Fakat aynı anlamda ög-dir ve ög-ti biçimleri de vardır. Ög-ti biçimini yine ET’den ula-tı “Ve daha, vd. Ve” sözcüğüyle karşılaştırsak ög-ti biçimindeki ekin şimdi üzerinde durduğumuz ek olmadığı anlaşılabilir (?). Bu eki a.g.k.’sinde Yrd. Doç. Dr. Burhan Paçacıoğlu 121. sayfada -du, -dü, -dı, -di biçiminde ele almıştır. Üstelik T. Banguoğlu ve M. Ergin bu ekin tarihi konusunda sessiz kalmıştır.

Biz, daha çok, bu gelişmenin OT’den başlayarak yaşanmaya başladığını düşünmekteyiz. EAT’de -du şeklindedir. Dögdü, sındu gibi. Nitekim sındı “makas”, sözcüğü sın-du biçiminde OT’nin Kıpçak sahasında vardır. Harezmi Türkçesinde de ög-dü “alkış” sözcüğü vardır.

Örnekler: türedi, pişti, Döndü (kız adı), şipgaptı “hlk. Mıknatıs; demirçeken”, uydu, bastı “kıyma ile pişirilen sebze yemeği”, girdi “bir üretimde yararlanılan para, gereç ve iş gücü”, çıktı “Üretim sonucu ortaya çıkan ürün. Bilgisayar çıktısı; output” ayakbastı, gecekondu, kaptıkaçtı “Yolcu taşıyan motorlu küçük taşıt”, zıpçıkta “türedi”, alındı “makbuz”, günindi “Gurup vakti”, serdengeçti “ölüm eri, fedaî”, karyağdı “sf. üzerinde beyaz benekler bulunan kumaş”, çıktı gazı “egzoz gazı”, dövdü “Tokmak, keser ve balta gibi aletlerin tokmak gibi kullanılan küt yüzleri” umdu “DLT. dilek, istek”, oldubitti, mumsöndü “Alevi geleneğinde var olduğu ileri sürülen bir tür tören”, tönğdi “KB. ters hareket”.

-DIK / -DUK:

-di’li geçmiş zaman eki ile FİYE olan -k ekinin kaynaşmasından doğmuştur, diyebiliriz.

ET’den beri görülen bir ektir. ET’de -duk, -dük; -tuk, -tük biçimindedir. EAT’ devresinde yalnızca yuvarlak ünlülü ve ünsüz uyumuna uymamaktadır ve ekin nadiren -mAk mastar eki işlevinde kullanıldığı olmuştur. Ünlü uyumuna Osmanlıca’da bağlanmıştır.

Örnekler: umduk “ET. umut”, konduk “ET. yerleşme”, küsedük “ET. istek”, sidik (< siğdük) “idrar”, saltık “bırakılmış, serbest”, Tap-tuk Emre, Sırpsın-dığ+ı (Savaşı), tanıdık, güvendik “sırt verilen, güvenilen kimse”, sündük “miskin”, doğurdük “piç, gayrimeşru”, avundük “gebe”, olmadık (iş), gel-diğ+i zaman, kelme-dük öd “ET. istikbal, gelecek”.

-GA:

ET’de çok yaygın biçimde ve türlü anlatımda ad ve önadlar yapmış olan bu ekin daha eski bir -gA-g birleşiminden geldiğini sanıyoruz: tal-ga-g > dal -ga, bil-ge-g > bil-ge gibi.

Eskiden çok kullanılan; fakat sonradan işlekliliğini yitiren bir ektir.

Bu ek dilimizde katı sesteşlerden sonra damak sesini yitirmiş görünür: inçge / inçke > ince, kıs-ga / kıs-ka > kısa, yumurtga > yumurta gibi.

Örnekler: ö-ge (KB “akıllı”) > öke “TT, dâhi” yorı-ga (ET) > yorga (EAT) “eşkin, yürüyen at”, tam-ga (ET) > damga, kavurga (OT), soyka, kölü-ge > gölge, yuw-ga > yufka, öw-ke > öfke, çekirge, sakırğa “kene”, kasırğa, ongurga > omurga, acırğa “yaban turpu”, korunga “bir bitki”, belge “vesika”, önerge “takrir”, bildirge “beyanname”, değıştirge “tadil teklifi”, yörünge, kaburga, belirtke “kokart”, birleşke “kooperatif”, değışke “modifikasyon”, dizge “sistem”, çevirge “modem”, kerge “hlk. halı dokunan tezgâh”, geçinge “bütçe”, örge “motif”, çekinge “rezerv”, ödenge “tazminat”, yıkka “destroyer”, salga “kement”, yetke “otorite, sulta”, gez-ge “hlk. devriye”, çerger “1. Göçebe çadırı. 2. Çingene çadırı.”.

-GAç:

Eskiden beri görülen ve çok işlek olmayan bir ektir.

Damak sesini düşürmüş biçiminin (-Aç) yanı başında bu eski biçimde de canlı çaldığından onları iki aracı ek olarak ele almaktayız.

Bu ek ET’de de ünlü ve ünsüz uyumlarına uymuştur.

Örnekler: kargaç “harç mikseri,” kaya kırğaç “konkasör”, yolkazğaç “ekskavatör”, ısıngaç “ısınma aracı” açkaç “ET. anahtar”, döngeç “Pervane”, solungaç, burğaç “anafor”, çevirgeç “Fiz. Şalter, komütatör” oturgaç “üzerine oturulacak şey, iskemle”, salingaç > salıncak, dayangaç “kısa dayanma desneği”, atlangaç “çayı geçerken atlamak için aralıklı olarak konan taşlar”, patlangaç, ilgeç “edat”, yengeç < yan-gaç, yastangaç “TTS, Dayanacak şey, yastık vb.; müttekâ”, süt emgeç “tirle ‘meme başı üstüne yerleştirilip sütün alınmasına yarayan araç”, delgeç “delecek; zimba”, değıştirgeç “Metalb. konverter”.

-GAl:

Bu ek Anadolu ağızlarında özel anlatımıyla canlı kalmış bir ektir.

Anlatım ayrılığı açık olmakla birlikte bu -GAl ekinin fiilden ad türeten -Al eki ile ilişkisi araştırılabilir. Ayrıca ET’deki -GAl fiilden önad türetme eki ile ve fiilden hem isim hem de önad türeten -GII eki ile de karşılaştırılabilir.

Örnekler: Pişgel x bişgel, yengel, yeygel, seçgel, geçgel, deşgel, yongal, yangal, bitgel x bitkel “Yörs. Tarım. verimli”.

-GAn:

EAT’de -gAn biçimindedir. Dalaşgan, girişgen, gömülgen.

ET -GAn sıfat fiil eki dilimizde bir yandan, damak sesini düşürerek -An sıfat fiillerini veredursun bir yandan da damak sesini koruyup -An ekinden işlevce farklılaşarak fiilden pekiştirme ve alışkanlık önadları türetir olmuştur. Bu ekin adlaştırdığı örnekler de vardır: sırgan x ısırgan, sergen “sergileme yeri”, sütleğen “Japon kaktüsü”, şırlağan “susam yağı”, yelken, ilişken “deniz dibinde atık ve batıkların oluşturduğu tabaka” gibi.

Ekin kimi istisnalar dışında, Batı Türkçesi’nde tek heceli fiillerden isim yapmadığını görmekteyiz.

Örnekler: ar-ma-gan (EAT) > armağan (ar- “aldat-” ma-gan), algan “ET. 1. sf. Alınmış. 2. Zevce, kocaya varmış kadın”, U-gan (ET. Tanrı’nın Kadir sıfatı) > Oğan “Kâdir Tanrı”, sergen “ETT. raf”, basgan “ET. çekiş”, devingen “dinamik”, etken “faktör”, takılğan “muzip”, direşken “sebatkâr”, sümikleğen “salyangoz”, bitken “Yörs.

çabuk büyüyüp gelişen bitki”, devitken “muharrik”, özengen “amatör”, gezgen “turist”, eringen “Emb. Efervesan”, içken “ayyaş”, tilgen “ET. tekerlek”, ergen, çevrilgen “konvertibl”, kurgan (kırı-gan), kırılğan”, sayılğan “hık. kendisini saydıran”, evirgen “Yörs. işini bilen, ölçülü, hesaplı davranan kişi”, yetingen “kanaatkâr”.

-GI / -GU:

ET’den beri çok verimli olmuş ve birleşikler yaratmış bir ektir (-güci > -ici, + AĞI gibi).

ET’de ekin yalnızca -gu, -gü biçimleri vardı. EAT’de de -GU biçiminde yuvarlaklıktır.

Bu ekin ünlü ünsüz uyumlarına bağlanması Batı Türkçesi’nde ancak son zamanlarda olmuştur.

Örnekler: yıllık (* yıl-kı) “ET. Hayvanlar dünyası. Davar.”, kırı-gu “ET. muhafız”, udıgu > uyıku > uyuku > uyku, alpıgu “ET. cesur”, bıçgu “ET. bıçak”, isirke-gü “ET. Merhamet, hasislik”, kitgü “ET. zail olma”, ornıgu “ET. ikâmet yeri”, közüngü > gözüngü “ayna”, *katku > kadgu > kaygu > kaygı (kat- “ET. dur- aksat-”), sözlegü “ET. Okunma. Söyleniş.”, urıngü “ET. Muharip. Sancak.”, yasıgu “ET. hayat”, yelpigü “ET. yalpaze”, okıgu “ET. Kur’an”, tergi “DLT. sofa”, kılgu (OT), awıngü (OT), yeygü “ET. taam”, belgü “Âyet. Nişan, alâmet.”, bulgu “Tıp. Semtom”, ezgi “nağme”, vargi “istidlâl”, görüngü “fenomen”, çalgı “saz âleti”, süngü, üzengi, tutku “ihtiras” tepki “aksülamel, reaksiyon”, ilgi, dirimkurgu “biyonik”, dilgibilim “anatomi”, yangı “iltihap”, kapılgı “kapis”, doygu “rızk”, gelişki “senaryo”, durgu “sekte”, sergi evi “showroom”, kısıkı “takoz”, kılgi “tatbik”, yuvgu “silindir, merdane”, belirgi “Tıp. sendrom”, yülgü “ustura”, göreğü “adab-ı muaşeret”, tezgi “düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında oluşan ürküntü ve ürkü (panik)”, düzgü “norm”, yoğuşku “Kim. kondansat”, özsaygı “haysiyet, izzetinefs”, alışkı “teamül”, geçki “Müz. modülasyon”.

-GIç / -GUç:

Türkçe’de eskiden beri görülen; fakat işlek olmayan bir ektir.

Ekin eskiden yalnızca yuvarlak ünlülü biçimleri vardı. Ünlü uyumuna son zamanlarda bağlanmıştır, T. Banguoğlu bu eki -GAç ekinin bir değişimi olarak kabul ederken (a.g.k. 24. s. açkaç [ET] x açkık [ET] V. Hatiboğlu, -g’nin kalınlaştırma etkisi altında -GAç’ın -GIç’ tan çıktığı (-GIç > GAç) görüşündedir (a.g.k. 65, not 2). EAT’de -guç: çatlaguç, alda-guç, dal-guç.

Örnekler: ör-güç “DLT. örülmüş saç”, bıçkık (OT), açkuç (EAT) çalgıç “mızrap, tezene”, atlangıç “dere ortasına konan atlama taşı”, dürtlengiç “hayvan dürtmeye yarayan, kısa üvendire”, patlangıç “patlayan çocuk oyuncuğu”, pırlangiç “öterek dönen fırlıdak”, yargıç, hörgüç, çizgiç “cetvel”, ses algıç “teyp”, silgiç “özüderlerde (otomobil) ön cama düşen yağmuru silmeye yarayan özüşler (otomatik) aygıt”, sorguç (< sargıç), tonguç, aldangiç “hık. üzeri ot veya kumla örtülmüş çukur tuzak”, kırangiç, başlangıç.

-GIIn / -GUIn:

Türkçe’de eskiden beri kullanılır. Eski dönemlerde özellikle ünlü bakımından bu denli çok biçimli ve uyuma bağlı değildi. EAT’de daha çok -gun, -gün biçimleri kullanılmıştır. Ünsüz uyumlarına uymamıştır. ET’de bir sıfatfiil işleyişi yok ise de Yeni

Türkçe’de bolca önad yapmıştır. Bu ekle yapılan adlar arasında, fiil tabanları anlam ve bilimce değişenler de vardır: ılgın “serap”, sıpkın x zıpkın, dizgin, kuskun, kuzgun gibi.

Örnekler: tezkın “ET. mülteci”, tirgin “ET. Kalabalık. Dernek.” yo-gun (yo-“DLT. kalınlaş-, sertleş-“gun) > yoğun, birgin “ET. borcunu ödeme”, ilgin “EUyg. pençe”, örgün (< ör-“yüksel-”gün) / örgin “ET. taht”, tüzgün “OT. düzgün”, kaçkun (OT), uygun “TT, muvafık”, seçkin “YT. mümtaz”, taşkın “TT. seylap”, argın (yorgun argın ikilemesinde geçer. Ar- “yorul-”), bıçkın, çapkın, çılgın, dargın, eşkin, tedirgin, düzgün “fondöten”, yetkin “mükemmel”, bilgin “âlim”, erişkin “Dirimb. kâhil”, karavurgun “hlk. zatürree”, kılgin “Düşünb pratik”, gezgin “seyyah”, girgin “pısırık’ın karıştı”, gelişkin “mütekâmil”, bulgun “kâşif”, salgın, etkin “faal, aktif”, yengin “muzaffer”.

-I / -U (-I)g / -(U)g):

ET’deki -g FİYE’nin Batı Türkçesi’nde düşmesi yüzünden yardımcı sesin FİYE durumuna gelmesi ile ortaya çıkmıştır: yazı < yaz-ı-g, öl-ü < öl-ü-g gibi. EAT’de bu düşüşün izleri açıkça görülür: bil-ü, bin-ü, sev-ü, ayr-u, asıl-u örneklerinde olduğu gibi. Eski -g’li biçimden gelmeyenler -I / -U eklinin FİYE benliğini kazanmasından sonra oluşmuş sözcüklerdir. Bunların içinde zarffil biçiminin kalıplaşması ile isim durumuna geçmiş olanlar da vardır: tol-u > dol-u gibi. Kimileri de sonradan başındaki g’si düşmüş olan -GU ekinden gelmiştir: kork-gu > kork-u gibi.

ET’de yine de bir iki örnekte bu ekle karşılaşılır. Fakat Batı Türkçesi’nde görülen örnekler hep yenidir ve bu örneklerde ek sonradan ortaya çıkmıştır. Ekin BT’de yaygın ve bugün bile işlek bulunması (soru, gezi gibi yeni sözcükler bu ekle yapılmıştır) da bundan dolayıdır.

Daya-l-ı, döse-l-i, kapa-l-ı, ek-i-l-i, göm-ü-l-ü gibi sözcüklerin de -l-‘li fiil gövdelerinden bu ekle yapıldığı anlaşılmaktadır. Gerçi bu gibi örneklerde görülen -l-‘li fiil gövdelerinden kimileri kullanılmamakta ve dayalı, dşeli, kapalı gibi sözcükler daya+lı dşeli+kapa+lı biçiminde yapılmış görünmektedir ki, bu aldatıcı bir görünüştür. Buradaki ek önad eki olarak kabul edilirse o zaman taya-g, tşse-g, kapa-g isimlerine getirilmiş olduğu düşünülebilir. Fakat bu sözcüklerin (dayalı, dşeli, kapalı) anlamı isimden türemiş ismi değil, fiilden yapılmış ismi andırmaktadır. Ayrıca kimi örneklerde -l-‘li fiil, gövdeleri kullanılmamaktadır. Bu yüzden değerlendirme konusu yaptığımız dayalı, dşeli, kapalı örneklerinin ser-i-l-i, tak-ıl-ı, ör-ü-lü gibi örneklerden etkilenecek bir istisna oluşturduklarını söyleyebiliriz. Sonuç olarak dayal-ı, bük-ül-ü gibi örneklerin de -I / -U eki ile yapıldığını kesin olarak söyleyebiliriz. Aynı durum, -ç ekinin -nç olarak yanlışlıkla kabul edilebilmesinde de söz konusudur.

ET’de görülen kur-u-g+lug “kurulu, kurulmuş” gibi örnekler bu biçimlerin kaynağının -g FİYE ile +Ilg / -IUg önad eki olduğunu gösterecek niteliktedir. Kaynağı böyle de olsa bunun sonradan unutulduğu ve yeni örneklerin belirttiğimiz biçimde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu ek ET’de ve OT’de kimi istisnalar dışında ünlü uyumuna bağlı kalmıştır.

ET’nin fiilden ad türeten -g eki, ünlü ile biten fiillere bir bağlantı ünlüsü yardımcı ünlü olmadan doğrudan doğruya eklendiğinden g’nin erimesinden sonra fiil kök veya gövdeleri ad durumuna geçmiş, böylece hem fiil kökleri hem de bunlardan kurulan adlar aynı ses yapısına girmiştir: acı-g > acı → acı -, boya-g > boya → boya-, yansı-g > yansı → yansı-, damla-g > damla → damla-, sıvı-g > sıvı → sıvı-, arı-g > arı → arı-, karı-g > karı → karı-, siva-g > siva → siva-, iri-g > iri → iri- vb. Bu aynılık kimi bilgileri

yanılmış ve onlar bunu Türkçe’de isim - fiil ayrılığının kesin olmadığına delil saymışlardır. Oysa bu görünüşte olan isimleri, -ig >-i adlarından saymamız gerektiği apaçık ortadadır.

Örnekler: kamşa-g “ET. halk içindeki huzursuzluk ve karışıklık”, yantur-u “ET. tekrar”, kızığ “EUT. hudut” > kıyı, ota-g > oda, köni “DLT. doğru”, tut-ug (DLT) > tutu “rehin”, öt-üg “ET. Dua. Rica”, ay-g “ET. söz, sözcük”, ö-g “ET. akıl (ö- “düşün-””, kezi-g “ET. K. sah. nöbet”, ersi-g “ET. K. sah. kahraman”, alta-g “ET. hile”, anla-g “ET. zeki”, aya-g “ET. hürmet”, ba-g “ET. Bağ. Bohça”, baça-g “ET. oruç”, bıç-ıg “ET. Pişmiş. Sây eden.”, biti-g “ET. Yazı. Harf. Mektup. Vasiyetname. Kitap.”> biti “Yörs. mektup”, boşu-g “ET. kurtuluş”, çilte-g “ET. Saygı. İkrâm. İtibar.”, karar-ıg “ET. karanlık”, kıs-ıg “ET. hapis”, kör-üg “ET. Görüş. Casus”, orna-g “ET. taht”, saç-ıg “ET. sadaka”, tılta-g “ET. sebep”, yıldı-g “ET. fena kokan”, yör-üg “ET. izah”, yul-ug “ET. pazarlıkla satın alma”, turkaru “ET. daima”, teñkeři “ET. mukayese”, tıd-ıg “ET. mania, engel”, yahř-ı (ET), yarı (OT), sevü “EAT. aşk”, getiri “faiz”, küçültü “maket”, açık uyarı “protesto”, şaşırtı “sürpriz”, son uyarı “ultimatom”, tapı “mâbut”, usa vuru “muhakeme”, uç aşı (uç aş-ı) “rekor”, aç-ı güd-ü, kon-u, pus-u (pus- “DK”), güldürü “komedi”, ağlatı “trajedi”, düttür-ü, yum-ur-u > yumr-u “Mec. ukde”, çak-ı, çat-ı, kap-ı, ver-i “data, muta”, kat-ı, törpi-g > törpü, eg-ir-i > eğri, sar-ı “yellow”, ası “afiř”, cořu “vecd”, düşleti “alegori”, tam-ug (OT) > tam-u “cehennem”, yatı evi “otel”, aytı “(nazım türü olan) mani, bayatı”, dinlet-i “konser”.

-(y) IcI / -(y) UcU (< gUçI < -GU+çI):

T. Banguoğlu bu ekin FİYE -gU’nun üstüne İİYE olan -CI’nın gelmesiyle olduğunu söyler. Z. Korkmaz da aynı görüştedir ve şöyle der: “Ergin (Muharrem Ergin) her ne kadar bu ekin bir yandan -(I) g+çı bir yandan da -gu+ç, olmak üzere iki kökenli olduğunu kaydetmiş ise de (Türk Dil Bilgisi, s. 91), Kaşgari Mahmud’un Divanu Lûgati’t-Türk’te +çI’nın, addan ad -gU’nun fiilden fiil yapan bir ek olduğunu kaydetmesi (C.II, s. 48-54) bu ekin -gUçI kökenli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.” (a.g.k. 83. s. dipnot).

Türkçe’de eskiden beri kullanılan işlek bir ektir. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılabilir olduğu üzere ET’de -gUçI biçimindeydi ve ünlü ünsüz uyumlarına uymuyordu. Nadiren -kuçı, -küçi biçimlerine de rastlanmaktadır.

Örnekler: ölürgüçi “ET. kâtil”, kolguçi “ET. dilenci”, ayguçi “ET. Söyleyen. Hatip, orator. Hakan adına emir veren sözcü.”, yarad-ıçı (OT), öğren-üçi (OT) > öğren-ci, karıştırıcı “blender”, bulucu “dedektör”, kavan sun-ucu “disk jockey”, dalgalandırıcı “sansasyonel”, çarpıcı söz “slogan”, sürücü “şoför”, ut açıcı “teşhirci”, kaldıracı “kriko”, yönlendirici “navigatör”, dilen-ici > dilenci, arıtıcı “deterjan”, biriktirici “rezervuar”, güçlendirici “amplifikatör”, inandırıcı “muknî”, inceltici “tiner”, yönetici “müdür”, görücü, yapıcı “bani”, koruyucu “hâmi”, denetleyici “murakıp, kontrolör”, inan-ıcı “OT. mümin”, yadıyıcı “OT. münkir”, yazıcı “printer”, bireştirici “Müz. sentetizör”, gezici “seyyar”, evirici “Elektrotekn. Ondülör”.

-Iç / -Uç (-gIç / -gUç):

ET’deki -gIç/-gUç ekinin bir değişiği olarak kabul edilebilir.

Z. Korkmaz, ünlü ile biten tabanlardan (kök veya gövde) sonra -ç olan biçimi, -Aç’ın bir biçimi sayarken, T. Banguoğlu -Iç / -Uç ekinin bir biçimi saymaktadır.

Z. Korkmaz'ın dediği “Bizce bu -ç, -İç değil -Aç ekindeki bir gelişmenin sonucudur. -Aç eki, sonu -A ile biten sözlere (tika- vb.) yalnız -ç olarak eklenmiştir sanıyoruz.” (a.g.k. 84. s. dipnot)

Son zamanlarda böyle bir ek ortaya çıkmıştır. Çekiç, eğiç örneklerinde de görüldüğü üzere -gİç / -gUç ekinin -İç/-Uç'a dönüşmesinde her hâlde ekin -k, -g ile biten sözlere getirilmiş olmasının etkisi vardır. İki damak sesinin yan yana bulunması ek başı g'sini kolayca düşürmüş olmalıdır.

Örnekler: çekiç x çöküç, döğüç “çamaşır tokmağı, patak”, eğiç “yemiş koparmak için ağaç dalını tutup eğmeye yarayan ucu sivri, eğri değnek, gereği x geravu”, domalığ “tümseklî, çıkıntılı”, vîda çevr-iç “tornavîda”, ara-y-iç “tuning”, sapt-a-y-iç “prediktör”, kü-ç > güç (kü- “KB. Kору-”).

-Ik / -Uk, -k (ET -yUk):

Ekin gelişimi konusunda farklı görüşler vardır. Ayrıca bu farklılık dolayısıyla ekin asıl biçimi de dil bilgisi kitaplarında birbirinden farklı olarak gösterilmiştir.

Biz en iyisi bu farklı görüşleri ayrı ayrı aktaralım. M. Ergin bu eki “ق, -k” biçimleriyle maddeleştirmiş ve “-t” maddesinde şunları söylemiştir: “...Bugün ق, -k ile yapılmış gördüğümüz, aç-ı-k, del-i-k, gibi birçok kelimeler. Eski Anadolu Türkçesinde aç-u-k, del-ü-k gibi -uk, -ük ile yapılmış görünmektedirler: Eski Türkçe’de yuvarlak şekiller hakimdir. Demek ki, Eski Türkçede, yardımcı, sesler vokal uyumuna bağlandığı için bu ekler -ut, -üt ve -uk, -ük şeklinde idi. Batı Türkçesinde ise önlerindeki vokal yardımcı ses sayılarak ekler -t ve ق, -k şekline geçmiş, fakat Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma temayülü bazı misallerde eski şekilleri bir müddet muhafaza etmiş, sonradan aradaki vokal tam bir yardımcı ses hâlinde kalarak ekler -t ve ق, -k şeklinde kullanıla gelmiştir.

Eski Türkçe, -ut, -üt ve -uk, -ük’ün yanında birkaç misalde -t ve ق, -k eklerinin de bulunmasına, Eski Anadolu Türkçesinde de böyle bir durumla karşılaşılmasına da bakarak -t ile -ut, -üt’ ü, aynı şekilde ق, -k ile -uk, -ük’ ü ayrı ayrı ekler olarak da kabul edebiliriz. Eğer böyle ise -t ile -ut, -üt ve ق, -k ile -uk, -ük Batı Türkçesinde, vokal yardımcı ses sayılarak birleştirilmiş demektir.” (a.g.k., 195. s.)

T. Banguoğlu ise şunları söylemektedir: “Eski Türkçede fiilden isim yapan ayrı -ik ve -ig eklerinden birincisi olduğu gibi, ikincisi ise damak sesini yitirerek dilimize gelmiştir. Ancak yakın anlatımda olan bu eklerin daha o zaman kullanışta iyi sınırlanmadığı ve karıştırıldığı da olağandır. Bu hâl onların üremelerinde görülür (açuk x açığ, yasık x yasığ).

Buna göre -ik ve -i isimlerinin dilimizde az çok karışmış olması mümkündür (yaya x yayak, kışla x kışlak). Ancak, bunlar genel olarak bizde daha açık bir anlatım ayrılığına gitmiştir.....” (a.g.k. s. 248. s.)

Son olarak Z. Korkmaz’ı dinleyelim: “... Bu ekle yapılmış türetmelerin özellikle sıfat olanlarında, yapılmış bitmiş bir işi nitelik olarak üzerinde taşıma özelliği vardır. Bu da görüşümüzce ekin, ET -yUk kökenli (Alt. Gr. § 134, 152) olmasıyla ilgilidir.

Türkiye Türkçesinin Eski Türkçeden günümüze uzanan tarihî gelişme sürecinde uğradığı bazı ses değişimleri ve özellikle k > g ; g, y ünsüzlerindeki erime özelliği ve ünlü ile sonuçlanan fiillere eklerin bağlantı ünlüsü almadan eklenmesi gibi durumlar, -Ak < -gAk, -k ve -Ik / -Uk gibi fiilden ad türeten eklerin gruplandırılması konusunda gramerlerimizde bir takım yorum güçlükleri doğurmuştur. Dolayısıyla zaman zaman

varılan yargı ve örneklendirmelerde de bazı yanılmalar olmuştur. Bu durumlarda yanılmayı büyük ölçüde önleyecek ölçüt ekin kökenini ve işlevini göz önünde bulundurmak ve bağlayıcı ünlülerin nerelerde atılabileceğini gözden uzak tutmamaktır. Biz -Ik / -Uk eki ile yapılmış türetmelerde ‘olmuş, bitmiş olanı gösterme ve -miş ekine koşut bir işlev taşıma’ özelliği gördüğümüz için eki ET -yUk ekine bağlamayı gerekli bulduk. y ünsüzünün dilimizde kolayca eriyip kaybolma özelliği taşıması da eki -yUk > -Ik / -Uk biçiminde dönüştürmüştür yargısına vardık” (a.g.k. 84-85. s.)

Sonuç olarak bizce en fazla üzerinde durulması gereken nokta, nasıl olup da aynı işlevi yüklenmiş -k, -yUk ve -Uk biçimlerinin ET’de bir arada bulunabildiğidir. Anımsar isek -Ak ekinde de benzer bir durum söz konusudur. Düzgülü olarak bu ekin ET’deki -gAk biçiminden geldiğini düşünürüz. Oysa bunun yanında Eski Türkçe’de benzer işlevde bir -yAk eki de vardır.

Ek eski ve çok yaygın bir geçmiş sıfat fiili biçimidir. Dilimizde bu işleyişini yitirmiş, geniş ölçüde ve çoğu zaman edilgen anlamlı (kes-ik / kes-il-miş gibi) fiilden önadlar yapar olmuştur. Yine de Anadolu ağızlarında bu türemenin eski sıfatfiil işlevini andıran kullanışlarla karşılaşılır: Ali gelmeyiktir “gelmemiş olmalıdır” örneğinde olduğu gibi.

Örnekler: al-ık “hık. iş yaparken giyilen giysi”, kirtkün-yük “ET. mümin”, sı-yuk “ET. enkaz, harabe”, közün-ük “ET. pencere”, anu-k “ET. Hazır. Hazırlık”, bark (bar-“var ol-”) “ET. mal mülk”, yok (< yo-k), tok (< *to-k), arta-k “K. sah. bozuk”, amra-k “ET. Sevimli. Sevgili, aziz.”, çitirdak “kraker”, emge-k “ET. ızdırıp” > emek, bele-k “ET. hediye”, ıra-k, kara-k “ET. Gözbebeği. Bakış.”, kıl-ık “ET. Seciye, karakter. Hareket tarzı.”, sırık (*sır-ık), tawra-k “ET. çabuk”, tolga-k “ET. rahatsızlık”, öte-k x öte-g “ET. Ödünç, Borç”, sakınuk “KB. takva sahibi”, yâz-uk “ET. günah”, tanu-k > tanık “şahit”, artuk (OT) > artık, yü-k (ET yü-d-), yelpi-k* “hık. astım”, ıd-uk “ET. Kutsal. Mübarek” soyuk sırt “Görel ağzı. sırt dekolteli”, yorn-uk “hık, yorgun”, yala-h “hık, Kedi ve köpeklerin yemek kabı” yelte-k “hercai”, ayla-k “avare”, çağla-yık “KT. yerden seslice kaynayan su” yoña-k “ET. iftira”, deriş-ik “Kim. Konsantre”, eşle-yık X eşlek “ÇT. ekvator”, esnek “elastik”, kökleş-ik “klâsik”, sığın-ık “mülteci”, içe kapanık “otistik”, ıslak (ışıla-k) “Yörs. rügan”, arın-ık “steril” (ortam), adla-yık “akrostiş”, vur-uk “travma”, izlek “Prosedür. Tema, tem.”, inak “dogma”, kolyu-k “lavabo”, yörü-k, ket-ük (ET) > gedik, yam-uk, ışkır-ık “topraktan yapılmış su düdüğü”, fişkır-ık “fiskiye”, çev-ik, ay-ık, bedük > büyük, cıvı-k, eksik, seçik “bariz”, bakışık, karmaşık, sanık, üfürük, pularık, kavır-uk, sarmaşık, çapraşık “muğlâk”, duruk “statik”, yarat-ık “mahlûk”, koş-uk, arık x ark x hark, emz-ik, buç-uk < biç-uk (ET. K. sah.), parıl-da-k “ışık açıp kapamak yoluyla işaretler vermeye yarayan aygıt”, depü-k “Görel ağzı. (arazi ve zemin için) kuru, ıslak değil”, bitig (ET) > beti-k “kitap” tiz-ik “ET. çabuk, kolayca” ser-ük “OT. deriden yapılmış sergi”, başlaş-ık “müttefik”, başdaş-ık “Kim. homojen”, kal-ık “hık. evlenmemiş yaşlı kız”, hoşne-k “Görel ağzı. taneli yemek için, ezilip büzülmüş”.

Bu ekle yapılmış olma olasılığı olanlar: aşık, ilik, kayık, yayık, kazık, kemik, beşik, kaşık, kasık, kuyruk, kirpik, süz-ük “ET, temiz, arı”, türü-k veya tür-ük > Türk, köş-ük > köşk, kör-ük > görk.

-(I)I / -(U)I, -(A)I, -I:

Moğolca ile ortaklaşan ve ET' den beri işlek olmayan bir ektir. ET'den beri ünlü uyumuna uymuştur. Ayrıca ünlü-ünsüz uyumuna da uymasıyla çap-ul gibi sözcükler oluşturmuştur.

Örnekler: yu-l "DLT. Memba, kaynak", kıs-ıl "ET. Boğaz. Vadi", ma-l "ET. bakan gibi yüksek bir orun sanı" > inal "erkek adı, İnal Batu (Türk büyükelçi) gibi", tüke-l "ET. bütün, hep" > dükel (EAT), osa-l x usa-l "ET. İhmâlkar. Gafil", ile-l "K. sah. evet", ti-l > dil (ti-ş > diş), am-ıl x am-ul "ET. sâkin, durgun", ıd-ıl "ET. yağma seferi, yolculuk", münkül "ET. şaşkın, dalgın", yıv-al "ET. övgü", yara-l "Yörs yarayan", ışı-l, oku-l, kur-ul, doğ-al "tabii", dur-al "sâkin", isten-el "ihtiyari", koş-ul, güzel (göz+e-l), çat-al, çakıl, çök-el, aval, kaşal "aptal budala", şaş-al "saf", kur-al "kaide", öğd-ül > ödül, çök-ül "ırmakların taşıklarında, pınarlara bıraktığı tortu, çöküntü", çek-ül "yerçekimi doğrultusunda gösteren aygıt", muñu-l "ET. şaşkın", sakal, kaval, ku-l (uçkurdaki kur da aynı ku- kökündendir), ogul (< ok+u-l) > oğul, kö-l > göl (Belki ET'den önce, köl "bağlanmış" sub, deyimi vardı), tö-l > döl (tö-z de aynı kökten), amul (ET) > añul x anıl : "Yörs. tedricen", ta-l, ko-l, i-l, a-l "hile", yo-l (son beş sözcüğün ayrıntılı açıklamasını "N. Hacıeminoğlu'nun a.g.k.'sinde bulmaktayız. Bkz. 222-225).

-m, -(I)m / -(U)m:

ET'den beri bugün olduğu gibi üç biçimdedir. Ayrıca bu ek Sümerce'de şur-im "yarım", kud-im "kuyum" gibi sözcüklerde vardır.

Eskiden yalnızca bir kez adları (yud-um bir iç-im, su, doğ-um, öl-üm ad-ım, gibi) türetirken Yeni Türkçe'den başlayarak ekin bu işlevi silinerek genişlemiş daha çok kılışın ürünü (-mA, -Iş / -Uş eklerinin) işlevine kaçmıştır.

Örnekler: talı-m "ET. yağma, talan", iste-m "talep", tug-um "ET. yeniden doğuş", kör-üm "ET. noktainazar, bakış", yart-ım "ET. Kısım. Parça, bölüm.", kırım "katliam", ula-m "ET. Sıra, dizi. TT. Kategori.", damar aktar-ım "by-pass", tam bak-ım "çek-ap", düşle-m "fantazi", yıkım "Tahribat. Felaket.", eşçek-im "fotokopi", indirim "iskonto", soykırım "jenosit", derle-m "koleksiyon", sıkıyalıtım "karantina", yer yazım "kadaastro", yaratım "kreasyon", eşlem "kopya", değim "liyakat", iliş-im "Genel ağda. link", satım evi "mağaza", savaşım "mücadele", yatırım "plâsman", eşonarım "restorasyon", görüşüm "röportaj", yarışım "rekâbet", gezim "turizm", sağaltım evi "sanatoryum", titre-m "ses tonu", teci-m "ticaret", izlem "takip", gösterim "vizyon", bindir-im "zam", başarıım "performans, iş gücü", ortakaldır-ım "refüj", gelim "maliyet", kesim evi "mezbaha", değişin-im "mutasyon", biriktirim "tasarruf", söz dizimi "sentaks", yürütüm "infaz". zoral-ım "Cez. huk. müsadere", bağdaş-ım "insicam", sağla-m, salkı-m, koşum, adım < atım, yıldır-ım, erim "beşaret", sak-ım "KB. serap", durum "vaziyet, hâl", atla-m (OT), öğretim "tedrisat", sor-um "mesuliyet", yapım "imalat", donat-ım "techizat", eğitim "maarif", devrim "İhtilâl. İnkılap.", yor-um "tefsir", kapsa-m "şümül", uza-m, kur-um "müessese", sür-üm "revaç", güd-üm "sevk ve idare", oturum "celse", geç-im "maışet", ak-ım "cereyan", eğil-im "Temayül. Tandans.", onarım "tamirat", çözüm "tahlil", geril-im "Kim. voltaj", oyl-um "Kim. hacim", denkle-m, anlatım "ifade", benzeş-im "Ed. iltibas", dey-im "tabir", kavra-m "mefhum", ünlem "nida", varsayım "hipotez, faraziye", dışal-ım "ithal", dışsatım "ihraç", kalıtımbilim, özle-m, sayıtım "istatistik", özdek değiş-im "metabolizma", sivr-im "koni", ısıyay-ım "Fiz. konveksiyon", yığış-ım "konglomera", düz eyt-im "talâkat".

-mA:

Bu eki isimfiil anlatımında Batı Türkçesi'nde ve daha çok yakın zamanlarda yazı dilimizde değişmiş görüyoruz. EAT'de çok az kullanılmıştır. Bunun yerine -mAk daha çok kullanılır: ditreme dutdı gibi.

Kimisi sınırlı bir kullanışta önad olurlar ve niteledikleri nesne adlarının düşmesiyle fiilin ürünü bir ad ortaya koyarlar: yazma (kitap, yemeni yorgan yüzü) basma (kitap, bez), açma (tarla, çörek), sürme (boya, sürgü, çekmece), kırma (arpa, köpek), kurma ev "prefabrike", takma (bacak, diş protez), çivileme / küt inme (basket "smaç"), kıyma (yemek), boğma "hık. düğmesiz kadın giysisi", pastırma gibi.

Örnekler: ısıtma (EAT)> sıtma, karşı çıkma "itiraz", yanılısıma "illüzyon", aşağılama "hakâret", süt taş-ma+sı "galaktore", yime (EAT), donatma "teçhiz", kabartma "rölyef", bağlaşma "ittifak", üstlenme "taahhüt, angajman", birleşme "ittihat", yelme "ET. süvari", uyutma "DLT. peynir", çizme, donanma, koşma "bir nazım türü", çizme, sundüme > sundurma, var sanma "halüsinasyon", takılma "latife", ölme hakkı "ötanazi", izlenme oranı "reyting", ışıma "radyasyon", yer ayırtma "rezervasyon", ad çekme "kur'a", toplu çalışma "seminer", dalgalanma "sansasyon", boşaltma "tahliye", dokuma "tekstil", ezme "püre", biçme "prizma", kötü beslenme "malnütrisyon", savlı tartışma "münazara", tekli konuşma "monolog", soysuzlaşma "tereddî", yürütme "icra", akıtma "kimi hayvanların alınlarındaki leke veya süs", dolma "sarma yemeği (bizdeki biçimiyle Almanca'ya da geçmiştir)" coztutma "Yörs. ters ve kendisinden beklenmeyen biçimde davranma", içme "Yörs. madenî kaynak suyu", türeme "müştak", yeşil madde özümleme+si "fotosentez", yeldir-me, oyma er "ET. oyuncu", belgürtme etöz "ET. görülen vücut", barma yıl "ET. geçen yıl", şişirme haber "asparagas", bölme ev "daire" (böl-ük ev "apartman") yap-ma ay "Irak Türkçesi. röntgen, suni ay", dökme demir "pik font".

-mAcA (-mA+cA):

-mA fiilden isim türetme ekiyle +CA isimden isim türetme ekinin bir araya gelmesinden oluşmuş bir birleşik ektir.

Kısa bir geçmişi vardır. +CA eşitlik durumu eki isimden önad türeten bir ek olduğu için -mAcA ekiyle kurulan isimler aslında birer önad olup, kendisinden sonra gelen isimlerin atılmasıyla isimleşmiş olabilirler. Bu olasılık çok güçlü olmakla birlikte bu ekle türetilen sözcükler daha çok birer ad özelliği taşımaktadır.

Yeni bir görüş: ET'de bir -mAç eki vardır. -mAcA ekiyle benzer işlevdedir. Acaba -mAç ekinin üzerinde İİYE olan +A gelmiş olamaz mı? Arada kalan -ç- sesi ise yumuşamış olmalı. Üstelik -mAcA ekinin son hecesinin kelimedeki vurgulu olmasına bu durum neden olmuş olamaz mı?

Örnekler: at-maca "avının üstün bir den atılma özelliği gösteren kuş", düz değişmece "mecaz-ı mürsel", kestirmece "tahmini", karmaca "potpuri", kesmece (karpuz), bilmece, bulmaca, yutturmaca, aldatmaca, darılmaca, köşe kapmaca, koşmaca, kovalamaca, silmece "ağızına dek dolacak bir biçimde", çekmece, boğmaca düzmece, güldürmece, övmece "lejang", saymaca "itibarî", yaymaca "propaganda", gülmece "1. Mizah, humor. 2. Mizah edebiyatı.", il-mece "epigram", aç-maca "uvertür".

Sürün-ceme'deki ek ise -n- sesinden sonra -m- sesi ağıza daha zor geldiği için bu biçime girmiştir (-ceme maddesine bakınız).

-mAç / -bAç < -mAcA:

Bu ekin -mAcA ekinin sonundaki -A'nın düşmesi ile oluştuğu yargısına varmamızı sağlayan örnekler vardır. Yanılt-maca x yanılt-maç “yanıltma yoluyla oynanan oyun” değişiklikleri buna bir örnektir. Ekin -bAç biçimi ise, -mAç'ın dönüşlü fiillerden kurulmuş sözcüklerde -m-'nin benzeşmesi ile -b-'ye dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca sözcük gövdesinin sonundaki -n-'de -m-'ye dönüşür.

Örnekler: dolan-maç > dolambaç, saklambaç, *yırtmaca > yırtmaç, soymaç “çıplak”, çözmeç “formül”.

Yanlış türetmeler: almaç “ahize, reseptör”, eğmeç “kavis”, emmeç” aspiratör” kazmaç “ekskavatör”, kurutmaç “kurutucu, kurutma kâğıdı”, sarmaç “Ambalaj. Bigudi”, sıkmaç “kompresör”, soğutmaç “soğutucu âlet”, de-meç “beyanat”, çağırmaç “tellâl” vb.

-mAç < mA aş:

Ek, yukarda görüldüğü gibi -mA ekinin ve aş “yemek” sözcüğünün (sütlü aş > sütlaç, yağlı aş > yağlaş sözcüklerinde olduğu gibi) kaynaşmasından oluşmuştur. Bugünkü biçimini daha ET'de almıştır.

Örnekler: kıymaç (ET), kavurmaç (ET), bulamaç (OT), bazlamaç x bazlama, koyultmaç, dürmeç, çalmaç, tutmaç, ovmaç, doğramaç.

-mAk:

ET'de yalnızca -mak, -mek biçimlerindeydi

OT'ye geçiş dönemi olan Harezmece kolunda bu ek, peşinden ünlü ile başlayan bir ek aldığı yumuşamamasına karşılık EAT'de tam tersi olmuş ve -mag, -meg biçimine dönüşmüştür. Bilindiği gibi bugün aynı durumda bu ek -mağ, -meğ biçimindedir: Yemeğ+i+ni yedimi? de olduğu gibi.

Bugün -mAk ekinde sonra iyelik ekleri getirilmemektedir. Fakat bu biçim eskiden yazı dilinde kullanılırdı ve bugün ağızlarda da kullanılmaktadır (gitmeğ+im > gitme+m gibi). Bu ekin +lIk / +lUk ekleriyle uzatılmış biçimleri ise yazı dilimizde kullanılmaz olmuştur.

Örnekler: ukmak “ET. idrak”, tüzülmek “ET. Sükûnet. Tevekkül.”, tutmak “ET, sap” (Bugün “kulp” anlamında kullanılan tut-amak sözcüğü buradan gelmiş olabilir), ölmek “ET. ölme”, ağla-mak+ların eşittim (OT), başmak > paşmak “ayakkabı”, türmek (ET), yemek, ekmek, kaymak, çakmak, tokmak, ilmek, parmak, yaşmak, ırmak, oymak, uçmak “cennet”, azmak “taşmış dere”, kakı-mak “ET. gadap veya gazap”, bürtmek “EUT. his, duygu”.

-mAl:

Bu ek için TTS'de sağmal maddesinde “Aslı “sağmalı” olsa gerektir” (4.cilt, 130. s.) denmiştir.

TT'de bir iki örneği bulunan bu ekin -mA+l kaynaşması ile oluştuğu düşünülmektedir. Bu ek +lI / +lIU ekiyle de ilişkili olabilir.

Bu ekin Doğu Türkçesi'nde kırı-mel “zorlayan, parazit”, tanı-mal “tanınan, ünlü”, tüş(i)-mel “bakan, vekil”, Kazak Türkçesi'nde poşa-mal “koru, kaygı” gibi örnekleri de vardır. Azeri Türkçesindeki dada-mal “bir şeye alışmış, alışkın” sözcüğünde buna örnek olabilir.

Örnekler: sağ-mal inek, lafa tak-mal adam “Yörs. 1. İlgisini çeken, hikayelerle, çok oyalanan adam. 2. Çokça ilgisi söz ile başka şeylere yönlendirilip el altından iş çevrilen kişi.”

Ayrıca sağ-mal sözcüğündeki -mal eki, ile ye-miş sözcüğündeki -miş ekinin “(sağ-)ıl-an ve (ye-)n-en” anlatımındaki işlev benzerliği de ilginçtir. Dahası -mA ekinin Macarca’daki biçimi de -mAl biçimine yakındır.

-mAlI (< -mA+II):

EAT’dan TT’ye uzanan -mAlI eki, fiilden ad türeten -mA ekiyle +II / +IU önad ekinin kaynaşmasından oluşmuştur. Bu ek EAT’de -malu, -melü biçiminde idi.

Bu eki -mA+II biçimiyle karıştırmamalıdır. Bir türetme eki olmayan -mA+I biçiminden kalan yalnızca -mA’lı biçim, kullanılan şekilde bir anlam ifade eder: Çözümle-me+li “analitik, tahlilî” → çözümle-me “analiz, tahlil” sözcüğünde olduğu gibi.

Örnekler: seç-meli ders, vurmali kırmali film, üflemeli saz, vurmali çalgı, gümüş kak-malı pala, kurutmali makine, biç-meli ol- “biçilecek kadar ol-”, ağlamalı ol-.

-mAlIk:

-mA isim fiil eki ile +Ik ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur.

Örnekler: göster-melik “nümunelik”, kurtulmalık “fidye”, tutmalık “krampon”, öğrenmelik (x öğrenmelik) “burs”, bitirmelik “sertifika”, tanıtmalık “prospektüs”, kaymalık “paten; buz pabucu”, yunmalık “gusülhane”.

-mAn:

T. Banguoğlu bu eke +men sıfatları maddesinde şöyle değinmiştir: “Eski Türkçede fiillere gelen ve zaman ve âlet adları yapan başka bir -men eki olmuş olabilir (kurtarman, örtmen, sıkman, sökmen). Bunun -me sıfat fiillerinden uzatma olduğu farz olunur.” (a.g.k. 197. s.)

ET’den bu yana aynı biçimdedir. Fakat ek işlev değişikliğine uğramıştır. ET ve OT’de yalnızca “yer zaman ve âlet” anlatımında iken Yeni Türkçe’de ekin Cermen dillerindeki man sözcüğüyle akrabalığı iddia edilerek, bu dillerdeki bu kelimenin “kişi ve yapıcı kişi” anlatımı ile isim ve fiil tabanlarına bu anlamıyla uygulanır bir ek durumuna getirilmiştir. Bize göre fiil tabanlarına gelen -mAn ekinin bu işlevinin tümüyle Türkçeleştiği görülmeli; fakat isim tabanlarına bir daha bu ek aynı işlevde getirilmemelidir. Bu ekle yapılmış yeni sözcüklerin tutunmuş olmasının bir nedeni de şişman gibi eski türetmelerde de “iş yapan kimse” anlamın var olmasıdır.

Örnekler: kurman “DLT. ok ve yay konan kap”, ayman “OT. elek”, yetmen “DK. kemale ermiş”, azman “TT. İnsan irisi, çok gelişmiş. ET. azgın enememiş at”, degir-men (EAT) > değirmen, örtmen “DLT. dam, çatı”, sıkman “DLT. üzüm sıkma zamanı”, ketmen “DLT. yeri kazmak için kullanılan âlet”, egir-men > kirmen x kirman, çekmen “vantuz”, bez-men “OT. Harezmi kolu. bezgin, bitkin”, sokman “bir cism uzun Türkmen çizmesi”, şişman, talaşman > dalaşman “kötü huylu kavgacı”, tu-man (ET) > duman *, yav-man > yaman (yav-uz ve * yav-ı veya ya-gı > yağı “düşman” sözcükleriyle yanı kökten), işletmen “Bilş, operatör”, sağaltman “terapist”, uçman “pilot”, konuşman “spiker”, tecimen “tüccar, tacir”, sayman “muhasibeci”, yazman “sekreter, kâtip, kâtime”, sürmen “şoförlük işi yapan”, çalıştırman “antrenör”, koruman “badigard”, lâğımçekmen “vidanjör”, eleştirmen “münekkit”, okutman “lektör”, delişmen, sekmen > seğmen x

seymen, iletmen “Bilş, messenger”, çalışman “personal”, danışman “müşavir”, düzeltmen “redaktör, musahhih”, göç-men “muhacir”.

-mAz (< -mA-r):

EAT’de bu ek, bugünkünden farklı olarak bilmezlen- gibi biçimlerde görülmektedir.

Bu ek ET’den bu yana -mA-r yerine -mA-z biçiminde görülmekte ve olumsuz önad olarak kullanıla gelmektedir. Ekin yazı diline geçmiş, Türkçe’imizde daha başlarda -mAz biçiminde olmasına karşılık ekin işlevinin geniş zaman (-Ar, -lr / -Ur, -r) sıfatfiillerinin olumsuz biçimini yapmak olması, ekin olumsuzluk eki -mA’nın üzerine geniş zaman eki -r’yi almasıyla oluştuğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ek OT’nin Kıpçak ve Harezmi sahasında hem -mAs hem -mAz olmuş, EAT’den bu yana -mAz biçimi süregelmiştir.

Örnekler: kişi ermez “ET. insan olmayan, insandan gayrısı”, er-mez+ig erür tip “ET. olmaz olur deyip”, er-mez iş “ET. cinayet”, işbilmez, kuşkonmaz, körün-mes narsa “OT, kıpçak şah; görünmez şeyin, yaramas söz (OT. Kıpçak sah.) yaramaz bir hava (EAT), olmaz iş, çıkmaz, yılmaz “azimli”, pekmez, tükenmez, açmaz, bilir bilmez, çakaralmaz, açmaz, düşmez kalkmaz bir Allah, taşınmaz mal, inanılmaz, görünmez adam, baştanmaz “anarşist”, karlanmaz “no-frost”, haciyatmaz “Güç durumlarda çıkarı için kişiliğinden özveride bulunarak kendini kurtaran kimse. Bir tür oyuncak.”, varyemez “cimri”, açmaz “1. Satrançta rakibini zor duruma düşürme. 2. Mec. İçinden zor çıkılır durum.”, balye-mez “eskiden kullanılan uzun erimli top”, yönsü-mez “izotrop”.

-mAzlık < -mAz+ilk:

-mAz sıfatfiil ekinin soyut adlar türeten +ilk / +luk ekiyle genişletilmesinden oluşmuştur. Son zamanlarda oluşmuş bir ek olduğundan her hangi bir değişime uğramıştır.

Örnekler: anlamsızlık, doymazlık, duymazlık, görmezlik, saldırmazlık, “adem-i tecavüz”, anlaşmazlık / uyuşmazlık “ihtilaf”, uymazlık “mugayeret”, yetmezlik “adem-i kifayet”, kalp yetmezliği, solunum yetmezliği.

-mAz+ilk biçimi ile -mAzlık birleşik eki karıştırılmamalıdır. Çünkü yaramazlık, dokunulmazlık, utanmazlık gibi sözcüklerde +ilk ekini attığımızda elde kalan -mAz’lı sözcüğün bir sözlük anlamı varken, saldırmazlık, kap yetmezliği (kalbi yetmez diye bir terim var mı?) gibi sözcüklerde +ilk ekini attığımızda böyle bir sözlük anlam görememekteyiz. Yani birincisi +mAz+ilk biçimi, ikincisi ise -mAzlık birleşik +mAz+ilk biçimi, ikincisi ise -mAzlık birleşik ekidir.

-mIk / -mUk:

İlk kez OT’de kustumuk sözcüğünde karşımıza çıkan bir ektir. Bir de kök-ek ayrışımı pek belirsiz bulak+muk* “un lâpası” sözcüğünde vardır. Buradan yola çıkarak ekin ilk biçiminin yalnızca -mUk olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bugünkü dolamuk, yalamuk gibi sözcükler ekin geçmişteki bu özelliğinin yansıması olabilir. İlk olarak -IntI / -UntU ekinin işlevini yüklediği kus-muk, il-mik “çözmesi kolay düğüm”, at-mık “hık. meni” gibi sözcüklerden anlaşılmaktadır. Fakat sonradan işlevi farklılaşarak yasmık “hık. mercimek”, karanbuk x karamuk çitlenbik > çitlembik (benzeşmezlik yoluyla oluşmuştur.

Asılları çitlen-mük, karan-muk olmalıdır), kızamık, kısmık “cimri, pinti” gibi sözcükler de türetmiştir.

Örnekler: kesmik, yutmuk, irmik, tırmık, çelmik “iri saman”, çiğnemik, “anne veya çocuk bakıcılarının kendi ağızlarında çiğnedikleri sonra çocuğa verdikleri yiyecek”, cırmık “tırnak izi”, boğmuk “gerdanlık”, ekmişik “yağı alınmış süttten yapılan peynir , yağsız peynir”, dolamuk “Bir tür ağ. Bir tür avcı tuzağı”, soymuk “çam ağacının kabuğu”, haflamık “Yörs. açık ağızla ses çıkararak solunan soluk”, donmuk “Yörs. donmadan sonra el, ayak gibi organlarda süren uyuşukluk, kaşınma”, kakmık “fiske”, de-mik “yerinde söylenmeyen iğrendiren, inciten söz”, sormuk “hık. 1. Çocuk emziği 2. Tülbent içine lokum, şeker konarak küçük çocuklara verilen emzik (sor- x sor-u- “em-”).

-mİş / -mUş:

-miş önadları ET’den beri dolaylı geçmiş kipine taban olmuş ve önad olarak kullanılmıştır: kurmuş ya “kurulu yay”, sıktamış tamu “feryat cehennemi”, kopda kötrülmüş nom “her şeyin üstünde olan öğreti” gibi. İsim türetme özelliği ET’den beri vardır: ög-miş “sena”, yemiş / yimiş “meyve” gibi.

Ek, ET’de y ağzında -mİş, n ağzında -mAş, nadiren de -mUş biçimlerindedir.

OT’de yalnızca -miş, -miş biçimlerindedir. Ünlü uyumuna ise son dönemlerde bağlanmış.

Örnekler: okumuş adam, görmüş geçirmiş adam, yaratılmış “mahlûk” dolmuş, ermiş “evliya” kazanılmış hak, oturmuş düzen, güngörmüş “sofistike”, tanın-mış “meşhur”, görmemiş “görgüsüz, ulaştığı mertebeyi hazmedemeyen”, çökmüş “güçten düşmüş, ihtiyarlamış, moralce yıkılmış”, kocamış “ihtiyar”.

-(I)mII / -(U)mIU (< -(I)m+II / -(U)m+IU) :

ET’de -mIIg, biçimindedir.

Örnekler: al-ımlı, art-ımlı “berekatli”, ılı-mlı, saç-ımlı “müsriif”, sorumlu, olumlu, ert-i-mliig “ET. fâni”, ayagka teg-i-mliig “ET. hürmete değer”.

Tutum+lu, artırım+lı, bunalım+lı, verim+li, indirim+li gibi sözcüklerdeki -im+li biçimiyle karıştırılmamalıdır.

-mUr:

Bu ekin ET’de -mur, -mür biçimi yanında -mır biçimi de vardı.

Ek bugün ünlü uyumuna bağlı olmasa bile ET’de çelişkili yağmur, almır, alı-mır, kömür gibi sözcüklere bakılarak kimi zaman ünlü uyumunun söz konusu olabildiği düşüncesine varılabilir.

Ekin bugün kesinlikle ünlü uyumuna bağlı olmaması dilimizde yalnızca ve kömür gibi ET’den kalma örneklerinin kalmış olması yanında ektteki ‘m’ sesinin peşindeki ünlüyü yuvarlaklaşmaya itme etkisi nedeniyle olmalıdır. Doç. Dr. Gürer Gülsevin adı geçen kitabında bu ekin geçişsiz fiile geldiğini belirtmiştir.

Örnekler: tam-mır > tam-ır (K. sah.) > damur (OT) > damar, * yum-mur > yumur (ET. K. sah.) “hayvanların göden bağırsağı”, almır “ET. tamah” ça-mur * x çamır, Türkmen Türkçesi’nde de bir oymur “oyuk” sözcüğü vardır.

-n, -(I)n / -(U)n:

Bu ek ET'den beri bu üç biçimini korumuştur. EAT'de ünlü uyumuna girmeyen örnekler de vardır.

Örnekler: tir-in "ET. cemaat", tügün (ET) > düğüm, yal-ın (yal- "alevlen-") "ET. Alev. Meşâle", tol-un ay (ET) > dolunay, bur-un, kişe-n "ET. Bağ. Uçkur", koş-un "Saf, dizi. Malzeme.", eks-ün "OT, eksik "Ekis – azalt") "ET, mahvolma" sa-n "OT. sayı", yod-un, yak-ın (OT), tüt-ün, düğ-ün ak-ın düze-n, ek-in, diz-in, yalan dola-n, es-in, gel-in, eg-in "OT. sırt", er-in "bâliğ", bük-ün > pükün "hık. gövdenin eklemli yerleri", uzu-n, tala-n, sök-ün et-, büt-ün, bas-ın "matbuat", sor-un "problem", yap-ın "mamulat", yay-ın "neşriyat", say-ın, sat-ın al-, ürü-n, ora-n x or-an, çak-ın / yaş-ın "şimşek", güve-n "itimat", ina-n "îman", öze-n, evsi-n "Yörs. avcıların avlanırken hayvanlardan gizlendiği yer", yog-un > yoğun, keş-in, ya-n, *but-un > budun "halk", ü-n "Ses. Şöhret" * Can- ışı-n "şua, Hayvanlar" (veya bod+un < budun) sülü-n *, e-n "ET. Ses. E-z-gi", ış-ın "Şua. Hayvanb. Radiola.", hülü-n* "Yörs. mihirse", duruksu-n "müteredit", ölç-ün "standart", yaz-ın / yazılı edebiyat, oy-un (oy-ala-n- ile aynı kökten), yaz-ın "yazılı edebiyat; gökçe yazın".

-nAz:

Değişim yaşamamıştır.

Örnekler: kurnaz, tıknaz, buy-naz, kırnaz, eğnez, yanaz, tahnaz, bağnaz vb.

Not: Bu ek için -(A)z, -(I)z /-(U)z maddesine bakınız.

-tI / -tU / -(I)ntI / -(U)ntU (< (I)n + tI / -(U)n+tU):

ET'de ve EAT'de yalnızca -dı, -di biçimindeydi sonradan ünlü ünsüz uyumuna bağlanmış ve ünsüzleri sedasızlaşmış, böylece ünlü bakımından, çok biçimli olmuş; fakat ünsüz bakımından yine tek biçimli kalmıştır.

İkinci biçim olan -(I)ntI / -(U)ntU ise dönüşlülük eki -n-'nin üzerine asıl biçimin getirilmesiyle oluşmuştur.

Örnekler: söylen-ti "Rivayet. Şayia.", sars-ıntı "şok", kasıntı, kazın-tı (midede), üz-üntü, "teessür", çarp-ıntı "halecan", kur-untu "vehim", yık-ıntı "enkaz", görüntü "tayf", saplan-tı "fıkr-i sabit", kesinti "kat'iyet", öde-nti "aidat", yap-ıntı "tasni", yaşan-tı "yaşamdan bir kesit (yaşam anlamında kullanmak yanlışdır. Ayrıca yaşa-y-ış da"hayat" anlamına gelemez. Onunda doğru anlamı "yaşam biçimidir)", sakın-tı "ihtiyat", buyrul-tu "ferman", karaltı, al-ıntı "iktibas", asıl-tı "süspansiyon", ayır-tı "nüans", bağın-tı (yanlış türev) "izafiyet", bağlan-tı "irtibat", belir-ti "alâmet, nişan", oluntu "epizot", seli-nti "sokaklardan dere gibi akan yağmur suları", yanıl-tı "küçük önemsiz yanlışlık; sahv", giy-inti "kostüm", doğrul-tu "istikamet", göver-ti "zerzevat; sebze", gez-inti teknesi "yat", vur-untu "Isıl mot. ve oto. detonasyon".

-p:

Ölü bir ektir yalnızca -p biçimindedir.

Örnekler: tolp "ET. bütün hep" to-p, ko-p "ET. tüm" (ko-d+ur-u "tümüyle") > hep, tü-p "ET. dip, kök" > dip (tü-m ile kökteştir), sar-p (sar-k- ile kökteştir), ça-p* (ça-t- ile kökteş olabilir).

-pAk:

Ekin nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir.

Arapça zîbak “cıva” sözcüğü “zıypak” biçiminde okunmuş ve bu kurmaca biçimde zıy- hecesi de kay- fiiline benzetilerek bu fiile -pak eki getirilmiş olabilir. Elimizdeki tek örnek de kay-pak sözcüğüdür. Yay-van sözcüğündeki -van ekine benzemektedir, hatta bu ekle işlevce aynıdır. Dr. Bilâl Aktan “/-pak/ Eki Üzerine” adlı makalesinde kalpak, papak, salpak, yalpak, yapak, kaypak, zıypak sözcüklerini inceledikten sonra bu ek hususunda şu sonuca varmıştır: “...hiçbirinde, fiilden isim yapan bağımsız bir -pak ekinden söz edilemez. Ancak kaypak ile hem anlam hem yapı bakımından (sıd- > sıy- > sıy-p-ak > zıypak, sıyp- “Yörs. kay-”, sıypa-“Yörs. elle okşar gibi dokun-, sıvazla-”. Kay-p-ak / kay-ıp-ak > kay-pak, kayp-“Yörs. kay-”) birbirine benzeyen zıypak kelimelerinin durumları biraz farklıdır. Biz, bu iki kelimedeki /-pak/ şeklinde bir ekin varlığını düşündüren sebebin bizce -p- ile -(a)k eklerinden oluşmuş birleşik yapıdaki /-pak/ ekinin tek ek sanılmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.... Kısaca Türk yazı dilinin değişik devir ve bölgelerinde, fiilden isim yapan bir -pak eki bulunmadığı düşüncesindeyiz.” (TÜRK DİLİ Dil ve Edebiyat Dergisi, Nisan 2005 sayısı, TDK Yayınları) Dr. Bilâl Aktan fark etmemiş olacak ki, Arapça zîbak “cıva” ile zıypak sözcüklerinin benzerliğine değinmemiş. Aslında sıypak’ın Arapça’da zîbak şekline girerek cıva maddesine ad olduğunu da söyleyebiliriz. Bir örnek daha: eş-pek “Edirne ağzı. eli ayağına dolaşan kimse”.

-r, -Ar, -(I)r / -(U)r:

ET’den beri hangi biçimlerinin hangi yapıdaki fiillere geldiği ezbere dayanan bir ektir. Yalnızca ünlü ile biten fiillere -r biçiminin geldiği bilinir. OT’de -(I)r biçimi yerine -(U)r biçimi kullanılmıştır. Ek ünlü uyuma son dönemlerde bağlanmışır.

Örnekler: çap-ar “çabuk gide postacı, ulak”, tile-r “ET. dileyen (bir tür böcek)”, ot öç-ür+i “ET. ateş söndürücüsü”, ög-it-ir > ögdir “ET. methiye”, sew-er “sevimli”, közün-ür “ET. görünür, anlık, bir an”, bögür (< *bög-ür) “ET, Bögür. Kalça.”, döner, kısıal-ır uza-r etek, açar “anahtar”, gid-er “masraf”, düşün-ür “mütefekkir; filozof”, tut-ar+lı “insicamlı”, uyur gezer “somnambül” gel-ir “varidat”, yoldüz-er “buldozer”, yerdüzle-r “greyder”, yadsı-r “kafir”, yoğumsu-r “münkir”, sesyayar “hoparlör”, sünger, sesbüyüt-ür “mikrofon”, elez-er “sadist”, özez-er “mazoşist”, özişler “otomatik”, yayçiz-er “pergel”, yıldırımsav-ar “paratoner”, bas-ar “pompa”, yed-er çek-er “römorkör”, depremyazar “sismograf” sıvıtaşr “tanker”, bat-ar “Yörs. zaturree”, uygulanabil-ir “pratik”, yıdıksavar “deodorant”, bak-arcam “kamera”, salla-r müzik “rock müzik”, bil-irkişi “eksper” ob-ur < op-ur, op-“yut”), kıs-ır, katır, çadır, demir, bakır, çakır, sokur, çukur, kepir, dön-er yel “hortum”, uzunçalar “longplay”, kay-ar “buzda yürümeyi sağlayan çengelli at nalı”, at-ar “cüret”, biter > bider “hık tohum”, yat-ır “evliya mezarı”, sat-ar “hık. fiyat; eder”.

-sAk (< -sA-k < -Iğ + sA-k):

Eskiden beri -sAk biçimindedir.

Örnekler: tutsak “esir”, tümsek (tüm- “TTS. tümseklen-”), uysak “bön, aptal”, savsak “ihmalkâr”.

-sAl:

Eskiden kalan tek örneği vardır: uysal.

Fakat Cumhuriyet döneminde türetilen görsel, işitsel ve öğretsel sözcüklerindeki

+sal ekinin maddelendirdiğimiz ekle işlevce hiçbir ilişkisi yoktur. Bu olay ya yanlış türetmedir ya da yönet-i-sel, gör-ü+sel, işit-i+sel, öğret-i+sel sözcüklerindeki -ü ve -i'nin düşmesiyle gerçekleşmiştir.

-sI / -sU (< -sIk [-g] / -sUK [-g]):

ET'de hem -sIk / -sUk hem de -sIg / -sUg biçimlerinde yer almıştır. Daha sonraki dönemlerde sonundaki “g” ve “k” sesinin düşmesiyle -sI / -sU biçimine girmiştir. Yalnız OT'ye geçiş dönemini yansıtan OT'nin Harezmece kolunda -sıg, -sig biçimindedir.

Örnekler: açsık “ET. aç”, adımsık “ET. Fevkalade. Mümtaz.”, tütsük (ET) > tütsü « Tütsü. Buhur değneği », il tut-sık yir «ET. memleket yönetilecek yer », yatsığ x yatsu (Kıpçak kolu, OT) > yatsı, yassı (

1. -(y)Iş / -(y)Uş, 2. -ş, -(I)ş/-(U)ş:

Birinci biçim daha çok son dönemlerde yaygınlaşmıştır.

Baştan beri ünlü uyumlarına uymuştur. ET ve OT'de ekin birinci biçimini görememekteyiz. EAT'de ada-ş, oyna-ş gibi biçimler de vardır.

Örnekler: ur-uş “ET. savaş”, busuş “ET. keder”, yara-ş “ET. Sıfat. Selamet”, ohşa-ş (OT), benze-ş “eş benzer” (OT), kör-iş (OT), uk-uş “KB. Akıl, Anlayış”, oğu-ş “DLT. büyük aile“, kinge-ş “KB. istişare”, ada-ş (EAT), alkı-ş (alka-‘tan), kargı-ş (karga-‘tan) bağda-ş, bağış, bar-ış, tanı-ş gev-iş getir-, güre-ş, sarmaş dola-ş, sava-ş, yanl-ış, uğra-ş, il-iş “ET. ruhî bağ”, özdey-iş “vecize”, gör-üş “mütalaa”, kurtul-uş “halâs”, söylen-iş “telâffuz”, uyanış “intibah”, var ol-uş “mevcudiyet”, dön-üş “avdet”, bul-uş “icat”, anla-y-iş “zihniyet”, ol-uş « tekevün », kıl-iş « amel », kına-s <*kına-ş) “hlk. kötü”, ül-üş “kota”, belkır-ış “reverans”, dik-iş ipliği “tire”, yakar-ış “dua”, çık-ış yap-“sorti yap-”, i-ş > iş (Eyle-, söyle- eylemleriyle karşılaştırılmalı), ul-uş “KB. Millet. Köy. Şehir.” > ulus, *u-ş > us “akıl”, oyna-ş.

-t, -(I)t / -(U)t:

ET'den beri süregelen bir ektir. Eskiden örnekleri daha çok olan, bugün birkaç sözcükte bulunan; fakat Türkçeleştirme çalışmalarıyla da örnekleri yeniden artan bir ektir.

Bu ekin kimi örneklerde eskiden -ut, -üt biçiminde görüldüğünü de kaydetmeliyiz : EAT'deki geç-üt aş-ut “aşılacak yer” örneklerinde olduğu gibi. Böyle sözcüklerde yardımcı ünlünün yuvarlak olması için bir neden yoktur. Bu yüzden -u, -ü ünlülerini ekin yapısına dahil etmek zorunluluğu ortaya çıkıyor. Fakat yükle-t gibi örnekler ekin -t olduğunu açıkça gösterir. Bu yuvarlaklaşmanın nedeni olmamakla birlikte EAT'de nedenli nedensiz geniş bir yuvarlaklaşma eğilimi görüldüğünü de aklımızda tutmalıyız. Bu ek ET'de genellikle -ut, -üt biçiminde olur. EAT'deki yuvarlak örneklerle de buradan geçtiği anlaşılabilir. EAT'deki yuvarlaklaşma eğilimleri sona erince ünlü uyumuna bağlanmıştır.

Örnekler: öt (<ö-t / ögüt) “ET. KB. ögüt, fikir”, adır-t « ET. Fark. Ayırma » > ayrıt « TT. fark », boşgu-t “ET, ögüt”, urun-t “ET. kavga”, ar-t « ET. geçit (ar- “dolaş-”) », bir-t “ET. vergi”, büt-üt “ET. İkmâl. Tekâmül”, keç-it (OT) > geçit, art-ut « KB. Armağan », aş-ut (EAT), binit, “EAT. binilecek şey”, iç-it “EAT. içilecek şey”, yükle-t “EAT. yük taşıyacak vasıta”, yanıt « cevap », büge-t x büve-t “su birikintisi, gölcük”, gül-üt “gag”, kavu-t “kavrulmuş buğday”, kork-ut “TTS. Un ve buğdayla yapılan şekersiz

bir yemek türü. Korkunç, korkulu ”, suva-t “hayvanların su içtiği yer”, yoğur-t, kom-ut, koş-ut “paralel”, ölç-üt « kriter ; kıstas », soy-ut, belirt-it “Ekon. endeks”, kon-ut “mesken”, çeşit < şeş-it, tak-it “römork”, kes-ityazar “tomografi”, kal-it “miras”, bırak-it “tereke”, yoltıka-t “barikat”, kıs-ır-it > kısırıt “Yörs. sandviç”, ona-t “uygun, iyi, elverişli”, düş-üt “TTS. sakat ; el ve ayak gibi bir organı kusurlu”, taşı-t « bu sözcük yalnızca ‘yük ve yolcu taşıyan özgider (otomobil)’ için kullanılabilir », an-it “abide”, eve-t, karış-ut > karışut > karışıt “zıt”, kavşut < kavuş-ut “DLT. iki hanın, ülkelerinin baysallığı için buluşarak barışmaları”, göze-t+le- baya-t “KB. Tanrının Kadim önadı. TT. Bayatlaşmış olan.”, kavş-ıt “Genel ağda. e-posta adresi”.

Dölüt somut gibi yanlış türetmeler de vardır.

-v, -(A)v:

Oğuz – Türkmen şivelerinde böyle bir ek yoktur. Eski -AgU ekinden gelişmiş olarak Kıpçak şivelerine özgü bu ek, dil devriminin başlangıç yıllarında o şivelerdeki örneklere benzetilerek birkaç sözcük yapımında kullanılmıştır.

Kamus-ı Türkî’de bu yapıda takav “at nalı” (

Örnekler: söylev “nutuk”, gör-ev “vazife”, işle-v “fonksiyon”, öde-v (vecibe), türe-v, izlev “sinema filmi”, sav (

-van:

Yalnızca “yay-van” örneğinde vardır.

-vul:

ET’deki -AgUl isim türetme ekinin bir kalıntısı olabilir.

Örnekler: tirn-egül “ET. toplayan, derleyici”, kara-vul “Yörs. gözcü, nöbetçi”.

-(A)z, -(I)z / -(U)z:

Bu gün işlekliliğini yitirmiş çok eski bir türetme ekidir. Türkiye Türkçesi’ne dek gelebilmiş örneklerde ek, kökle iyiden iyiye kaynaşmış olduğundan çok kez varlığını duyurmaz olmuştur. Fakat ET ile yapılan karşılaştırmalar ekin varlığını aydınlığa çıkarmaktadır.

Örnekler: küde-z “KB. koruma, muhafaza (küde- “koru-“), agı-z > ağız (agı- “konuş- söyle-“) edi-z “KB. yüksek yer, her şeyin yükseği”, bedi-z “ET. Sûret. Resim. Süs. Nakış.”, bog-uz > bogaz > boğaz, sö-z (sö-“söyle-“), uz (u- “yeterlik göster-“) “usta, uzman”, uç-uz (ET) > ucuz, bu-z, ba-z, kö-z > göz, sem-üz (semir-) > semiz, ö-z (ö- “Hatırla-. Düşün-“), hayla-n ömrünü hayhay ile boş geçiren kimse”, tit-iz, kok-uz > koğuz “çürümüş, içi boş”, cılız, düz, *kudur-uz > kuduz, uyuz, yağız, yan-az “sürekli yakınan, kötü huylu”, yav-uz “iyi” < “ET. kötü” (<YAVRı-“KÖTÜLEŞ-, *i-z “alev”, yal-az* “parla-“) – yultrı (< yıldız of+la-z, güçsüzleş-“),> iz (i-y- “ET. takip et-“), yet-iz “EAT. mükemmel”, damgala-z “Tıp. antikor”, köwe-z (ET) > güvez, tık-ız, küge-z > küvez “DLT. mağrur, kendine güvenen”, sıva-z+la-, ba-z “ET. Tâbi; bağlı”.

Tahsin Banguoğlunu ‘nez sıfatları’ başlığı altında kesin bir yargıya varmadan verdiği tıknaz, kurnaz (kurna-z), buynaz (

SONUÇ

Bu çalışmada 186 adet yapım eki üzerinde duruldu. Türkçe'deki yapım eklerinin bu çokluğu, çeşitli kavramları bu eklerle türetilmiş sözcüklerle anlatmada büyük kolaylık sağlamaktadır.

Bugünkü Türkçe, ek bakımından önceki dönemlerden daha da zengindir. Bunun yanında eski dönemlerde görülen kimi ekler de unutulmuştur. Biz, bugünkü ekleri esas aldığımız için eski dönemlerde kalmış eklere değinmedik.

Bugünkü Türkçe'de bu çalışmada tarihini çıkardığımız eklerden başka ekler de vardır: ars+lan, burs+lan (burs “pars”) , sırt+lan, yılan, ceylan, küheylan; kıs-mar “cimri”, kat+mer, kuş+mar; boz-amık “Gri bulutlu hava. Gelip geçici yağmur.”, kızamık, tadamık “küçük çocukların ağzına verilen lokum parçası ve buna benzer şeyler; tadımlık”, dadamık “kuşları yakalamak için tuzağın önüne dökülen yem taneleri” gibi. Hatta ekleşmeye eğilimli sözcükler vardır: bilim (örn. sinirbilim “nöroloji”, ışınbilim “radyoloji”, gözbilim “oftalmoloji”), sever (örn. yurtsever “vatanperver”, insansever “hümanist”), ölçer (örn. yolölçer “odometre”, ışıkölçer “Pozmetre. Fotometre.”); ölçüm (örn. yankiölçüm “ekosondaj”, yansımaölçüm “refraktometri”), ev / evi (örn. doğumevi, konukevi, çalgievi “çalğihâne”) gibi.

Konu aldığımız ekleri bir bölütlendirmeye bağlı tutarsak canlılık durumu bakımından yapım eklerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. Ölü durumuna gelmiş veya türetmede en az kullanılan ekler:

İİYE: +A, +Aç, +AğI, +Ak, +k, +At, +AlAk, +An, +ArI, +Az, +CIğAz / +CUğAz, +CIAYIn, +CIn / +CUn, +çII / + çUI, +DAn, +DAm / +tAm, +DIrIk / +DUrUk, +DIvAn / +DUvAn, +DIz / +DUz, +I / +U, +Iğ / + Uğ / +Ağ / +ğ, +(I)ş / +(U)ş / +ş, +şIn, +IA, +IAk, +ka / +ge, +kAn, +GU, +IAyIn, +IAz, +mAn, +(I)m / +(U)m / +m, +mtırak, +rAk, +sIk / +sUk, +sII / +sUI, +tAy, +(I)t / +(U)t, +tU / +tU, +(I)z / +(U)z, +kek olmak üzere 41 tane.

İFYE: +Ar- (renk için), +I / +U, +(I)k- / +(U)k- , +kIr- / +kUr-, +(I)r- / +(U)r-, +rA-, +(I)rgA-, +sA- olmak üzere 8 tane.

FFYE: -A-, -AkIA-, -ArIA-, -AsI-, -DAr-, -GIn- / -GUn-, -I- / -U-, -k- / -(I)k- / -(U)k-, -mAIA-, -mAş-, -IksA- / -UksA-, -IktIr- / -UktUr-, -(I)msA- / -(U)msA-, -p-, -IrgA-, -sA-, -IşIA- / -UşIA-, -(I)ştIr- / -(U)ştUr-, -y-, -Iz- / -Uz- olmak üzere 21 tane.

FİYE: -AbA, -AcAn, -AlAk, -(A)lgA, -Am, -AmA, -AmAç, -AmAk, -ArAk, -ArgA, -ArI, -cAmA, -DI / -DU, -GAİ, -mAl, -mAlI, -mlk / -mUk, -mUr, -nAz, -sAk, -sI / -sU, -p, -pAk, -van, -vul, -(A)z / -(I)z / -(U)z olmak üzere 27 tane. Toplam 97 tanedir.

2. Orta düzeyde kullanılan ekler:

İİYE: +Ar / +şAr, +Ay, +AdAk, +CA, +CII / +CUI, +DA, +gil ile giller, +In / +Un, +In / +Un adları, +(I)l / +(U)l, +IAmA, II / +IU, +(I)ncI / +(U)ncU olmak üzere 13 tane. İFYE: +Aş-, +At-, +I- / +U-, +I-, +sI- / +sU- olmak üzere 5 tane.

FFYE: -AlA-, -Ar- olmak üzere 2 tane.

FİYE: -DIk / -DUk, -(I)l / -(U)l / -(A)l / -I, -mAca, -mAç, -mAk, -mAz, -mAzllk, -mlş / -mUş, -(I)mlI / -(U)mlU, -v / -(A)v, -(y)A / -(y)I / -(y)U, -(y)AcAk, -Al, -AnAk, -cAk, -mAlIk olmak üzere 16 tane. Toplam 36 tanedir.

3. İşlekleşmiş ekler:

İİYE: +CA, +CIk / +CUk, +CI / +CU, +CAğIz, +CAk, +dAk, +DAş, +II / +UI, +II / +IU, +IIk / +IUK, +(I)msI / +(U)msU, +sAl, +sI / +sU, +sIz / +sUz olmak üzere 14 tane.

İFYE: +A-, +Al-, +An-, +Ar-, +dA-, +lA-, +lAn-, +lAş-, +(I)msA- / +(U)msA- olmak üzere 9 tane.

FFYE: -Dİr- / -DUR-, -(I)l- / -(U)l-, -n- / -(I)n- / -(U)n-, -(I)r- / -(U)r-, -(I)ş- / -(U)ş-, -t- / -(I)t- / -(U)t- olmak üzere 6 tane.

FİYE: -GA, -GAç, -GIç / -GUç, -GAn, -GI / -GU, -GIn- / -GUn-, -I / -U, -(y)IcI / -(y)UcU, -Iç / -Uç, -Ik / -Uk / -k, -m / -(I)m / -(U)m, -mA, -mAn, -n / -(I)n / -(U)n, -tI / -tU / -(I)ntI / -(U)ntU, -r / -Ar / -(I)r / -(U)r, -(y)Iş / -(y)Uş / -ş / -(I)ş / -(U)ş, -t / -(I)t / -(U)t, -Aç / -ç, -AgAn / -AğAn, -Ak, -(y)An, -cA, -ç olmak üzere 24 tane. Toplam 53 tanedir.